

ARAPÇA KONUŞAN HİRİSTİYANLAR: MOZARAPLAR'IN ENDÜLÜS BİLİM HAYATINA KATKILARI (X. ASIR)

Enes ŞANAL*

Öz

Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethi sadece İber Yarımadası'nın siyasi haritasında değil aynı zamanda bölgenin sosyokültürel yapısında da köklü değişimleri beraberinde getirdi. Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler, çok dinli ve çok kültürlü Endülüs toplumunda hoşgörü ve uyum içerisinde varlıklarını sürdürdüler. Endülüs'teki bazı Hıristiyanlar hayat tarzları bakımından diğer dindaşlarından farklı özelliklere sahiptiler. Müslümanlarla Hıristiyanların gündelik hayattaki temasları sonucunda yeni bir topluluk olarak ortaya çıkan Mozaraplar, Ortaçağ Avrupası'nda İslâm-Batı ilişkilerinin gelişiminde önemli bir grup olarak dikkat çekmektedir. Arap dili ve İslâm kültüründen derinden etkilenen bu topluluk, bahsi geçen birliktelik sürecinde kilit rol oynadı. Bu çalışma, Endülüs'ün ilmi yönden ikbal çağını yaşadığı X. asırda Mozaraplar'ın tıp, astronomi, teoloji ve tarih gibi bilimlerin gelişim sürecindeki faaliyetlerini ve bu faaliyetlerin Endülüs bilim hayatına katkılarını bu devrin yerel Hristiyan ve İslâm kaynakları ışığında incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Mozaraplar, Tercüme Faaliyetleri, Ortaçağ, Endülüs, İspanya.*

Abstract

Arabic-Speaking Christians: The Contribution of the Mozarabs to the Scientific Life in Al-Andalus (Tenth Century)

The conquest of Andalusia by Muslims, brought about fundamental changes not only in the political map of the Iberian Peninsula but also in the sociocultural structure of the region. Muslims, Christians, and Jews continued their existence in tolerance and harmony in Andalusian society, which has a multi-religious and multicultural structure. Some Christians living in Andalusia had different characteristics from their other co-religionists in terms of their lifestyle. The Mozarabs, who emerged as a new community as a result of the daily contact of Muslims and Christians in the Iberian Peninsula, attract attention as an important group in the development of Islamic-Western relations in Medieval Europe. This community, which is deeply influenced by the Arabic language

---

* Araş. Gör. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir. E-posta: enes.sanal@ikcu.edu.tr ORCID: 0000-0001-7603-490X
(Makale Gönderim Tarihi: 19.09.2023 - Makale Kabul Tarihi: 27.11.2023)

and Islamic culture, played a key role in the aforementioned cooperation process. This study examines the activities of the Mozarabs in the development process of sciences such as medicine, astronomy, theology and history in Andalusia in the 10th century, when Andalusia experienced the age of prosperity from a scientific point of view and the contributions of these activities to the scientific life in al-Andalus in the light of local Christian and Islamic sources of this period.

Key Words: *Mozarabs, Translation activities, Medieval, al-Andalus, Spain.*

Giriş

Vizigotlar devrinde Hıristiyanlar ve Yahudilerin birlikte yaşadığı İber Yarımadası'nda İslâm hâkimiyetinin başlaması, bölgenin demografik yapısında köklü değişikliklere zemin hazırladı. Vizigotlar'ın son yıllarında bölgede siyasî istikrarsızlık, dinî hoşgörüsüzlük ve toplumsal kargaşa hâkimdi. Bu yıllarda Avrupa'nın içinde bulunduğu siyasî ve dinî konjonktürün de etkisiyle Vizigot Kralı Recared, 587 yılında Katolikliği benimseyip ekseriyeti Arianizm inancına mensup olan Vizigot toplumunu Katolikliği kabul etmeye zorladı. 694 yılında yayınlanan kraliyet fermanı, bölgede yaşayan Arianist Hıristiyanlara ve Yahudilere Katolik inancını kabul etmeleri aksi takdirde ülkeden sürgün edilmelerini dikte ediyordu. Müslümanların bölgeyi fethi, önceki asırlarda Hıristiyan idaresi altında çok zor yıllar geçiren Yahudiler kadar Arianizm inancına bağlı kalmaya devam eden Hıristiyanlar için de bu baskı ortamının ortadan kalkması anlamına geliyordu.

Müslümanların fethinden önce Vizigotlar devrinde İber Yarımadası'nda toplum Hıristiyanlar ve Yahudilerden müteşekkildi. Endülüs'te İslâm idaresinin kurulmasını takip eden yıllarda Doğu İslâm dünyasından (Maşrık) bölgeye göç eden Müslümanlar da Endülüs toplumuna entegre oldular. Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudilerin bir araya gelişiyle çok dinli ve çok milletli bir nüfus yapısı ortaya çıktı.

Toplumun büyük bir bölümünü oluşturan ve Müslüman devlet idarecilerinin himâyesinde “Ehl-i zimme” olarak zimmî statüsünde yönetilen Hıristiyanlar ve Yahudiler Müslümanlar tarafından büyük ölçüde hoşgörü ile karşılanıp hayatın hemen her alanında büyük bir özgürlüğe sahip oldular. Endülüs'teki Hıristiyanlar, aralarında kendilerini Müslüman devlet nezdinde temsil edecek “Kûmis” adı verilen temsilciler seçerek dindaşlarının devletle olan ilişkilerini bu temsilci aracılığıyla yürüttüler.¹ Müslümanların bölgeyi fethetmesinden sonra Endülüs'te yaşayan Hıristiyanlar temel hak ve özgürlükler bakımından Vizigotlar devrine nispetle büyük avantajlar elde ettiler.

Endülüs toplumunun önemli bir kısmını teşkil eden Hıristiyanlar arasında zaman içerisinde gündelik hayatta Müslümanlarla olan temasın bir sonucu olarak hayat tarzları bakımından dindaşlarından farklı özellikler taşıyan yeni bir Hıristiyan grup ortaya çıktı. “Mozaraplar” (Arapça Müsta'rib) adı verilen bu topluluk, Ortaçağ'da özelde İber Yarımadası genelinde ise Avrupa'da Müslüman-Hıristiyan ilişkilerinde kilit rol oynadı.

Mozarap Teriminin Anlamı ve Kapsamı

Mozarap tabiri Ortaçağ'da Endülüs'te yaşayıp Arapça'dan ve İslâm kültüründen etkilenen Hıristiyanları ifade eden teknik bir terimdir. Araştırmacılar Mozarapları

---

¹ Chalmeta 1986, s. 376.

ekseriyetle “İslâm idaresi altında yaşamayı kabul edip Arap dilini ve İslâmî gelenekleri benimsemiş Hıristiyanlar” olarak tanımlamaktadırlar.² Bu ifade “Araplaşmış” anlamına gelen Arapça kökenli “Müsta’rib” kelimesinin İspanyolca’ya dönüşmüş halidir.³ Terimin ilk olarak ne zaman ve kimin tarafından kullanıldığına dair farklı rivayetler mevcuttur. Bazı tarihçiler tarafından XI. asra tarihlendirilen vesikalarda Mozarap ifadesinin “muzaraves” şeklinde zikredildiğini ileri sürülmektedir.⁴ Bu ifade, Ortaçağ’da bahusus İber Yarımadası’nda kaleme alınmış tarih metinlerinde ekseriyetle “muzarabe/muzaraue” olarak geçmektedir.⁵ Toledo Başpiskoposu Rodrigo Jimenez de Rada (ö. 1247), bu tabiri İber Yarımadası’nda Araplarla bir arada yaşayıp onlarla karışmış Hıristiyanları tanımlamak için kullanmaktadır.⁶ İngiliz tarihçi Ordericus Vitalis de *Historiae Ecclesiasticae* adlı eserinde Mozaraplar ifadesini kullanmaktadır.⁷ IX. asrın sonundan itibaren İber Yarımadası’nın Leon bölgesinde bulunan Latince belgelerde Arapça şahıs adlarının yer alması ve bahsi geçen insanların Kurtuba’dan bölgeye göç eden Hıristiyanlar olmasından yola çıkarak onların Mozarap oldukları yönünde güçlü kanıtlar mevcuttur.⁸

Ortaçağ İspanya tarihi göz önünde tutulduğunda Mozaraplar’ın kökeni ve faaliyetleri bilim çevrelerinde en çok tartışılan konulardan birisi olagelmıştır.⁹ Mozarap kelimesi Endülüs’te İslâm idaresi altında hayatını sürdüren Hıristiyanları kuzeydeki Hıristiyan idaresi altında yaşayan dindaşlarından ayırt eden bir ifadedir.¹⁰ Zira bahsi geçen Mozaraplar bu devirde Arapça’nın ve İslâm kültürünün etkisi altında olmaları hasebiyle de kuzeydeki Hıristiyanlardan daha farklı özelliklere sahiplerdir. Endülüs’te hatırı sayılır bir Mozarap nüfusunun varlığı tarihi kayıtlar ışığında tespit edilmiştir. Endülüs Emevîleri (756-1031) devrinin başlamasını takip eden asırlarda Hıristiyanlar arasında Araplaşma eğilimi sarih bir şekilde görülmektedir. Bu devirde yaşayan Hıristiyanlar, yarımada da konuşulan dillere ek olarak öğrenmiş oldukları Arapça sayesinde Müslüman devlet ricali tarafından memurluk, tercümanlık, elçilik ve askerlik gibi devlet kademelerindeki üst düzey görevlere getirildiler.¹¹ 852-886 yılları arasında hüküm süren Endülüs Emevî Emiri I. Muhammed devrinde yaşayan Mozarap kökenli İbn Antonian bu Hıristiyanlardan birisiydi. Onun Arapça’ya vâkıf bir Hıristiyan olması sebebiyle kâtiplik görevine getirilmesinin bazı Müslümanlar arasında rahatsızlığa sebebiyet verdiği bilinmektedir.¹²

Toledo’nun 1085 yılında Hıristiyanların eline geçişini takip eden süreçte şehirdeki Mozaraplar’ın önemli bir bölümü Hıristiyan dindaşları tarafından idare edilmeye başladılar. 1085 yılından itibaren Hıristiyan hâkimiyetinin ilk asırlarında dahi şehirde

² Rivaya 2010, s. 52.

³ Chalmeta 1993, s. 247.

⁴ Tieszen 2013, s. 16. Chalmeta, 1993, s. 247.

⁵ Harrison 2009, s. 18.

⁶ Rodrigo Jimenez de Rada 1989, s. 152.

⁷ Ordericus Vitalis 1853, s. 118.

⁸ Hitchcock 2008, s. 55.

⁹ Almansa 2009, s. 24.

¹⁰ Busic 2018, s. 9.

¹¹ Marinas, 2012, s. 196.

¹² Hitchcock 2008, s. 32.

Arapça şahıs adlarına sahip olan, Arapça konuşup yazan bir Mozarap topluluğunun varlığını sürdürdüğü tarihi bir gerçektir. Bu devre ait vesikalarda yer alan bir anekdotta XII. asır gibi geç bir tarihte iki Mozarap arasında geçen bir diyalogta onların konuşmalarına Arapça kelimeler ekledikleri ve İslâm düşüncesiyle benzerlik arz eden bir sohbet gerçekleştirdikleri görülmektedir.¹³ Tarihi kayıtlar, Kastilya topraklarının yanı sıra Aragon sınırlarında da Mozarap nüfusun varlığını sürdürdüğüne işaret etmektedir. Bahsi geçen Mozaraplardan bir kısmı Aragon Kralı I. Alfonso'nun 1125-1126 yıllarında Müslümanlara karşı gerçekleştirdiği askerî harekâta iştirak ettiler. Devrin İngiliz tarihçisi Ordericus Vitalis, bu sefere iştirak eden Mozaraplar'ın, "kâfir" olarak tanımladıkları Müslümanların arasında yaşadıklarını nakletmektedir.¹⁴

1.Ortaçağ'da İber Yarımadası'nda Tarihi Bir Olgu Olarak Mozaraplar **1.1. Endülüs'te Gündelik Hayatta Müslüman-Hıristiyan İlişkileri ve Mozarap Topluluğunun Ortaya Çıkışı**

Endülüs'te Hıristiyanların Müslümanlarla olan medenî ilişkilerinin başlangıcı, yarımadaının Müslümanlarca fethedildiği devre dayanmaktadır. İki büyük dinin mensupları İslâm idaresi altındaki Endülüs'te gündelik hayatın hemen her safhasında temas halindeydiler. Hıristiyanlar arasında Arapça'nın ve İslâm kültürünün yaygınlaşmasında en önemli faktörlerden birisi hiç şüphesiz Müslüman erkeklerin Hıristiyan kadınlarla yaptıkları evliliklerdi. Emevî Devleti'nin Kuzey Afrika Valisi Musa b. Nusayr ve onun azatlısı Tarık b. Ziyad İspanya'yı fethetmelerinden sonra Şam'daki Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik'in talebi üzerine birlikte Şam'a gittiler. Musa b. Nusayr Şam'a dönerken bölgenin idaresini oğlu Abdülaziz'e bıraktı. Makkarî, Şam'daki Emevî idaresine bağlı Endülüs'ün ilk valisi olan Abdülaziz'in Müslümanlarla yaptığı savaşta ölen Vizigotların son kralı Roderick'in dul kalan eşi Egilona ile evlendiğini nakletmektedir.¹⁵ Müslüman olduktan sonra Umm Asım adıyla anılan Egilona'nın Abdülaziz ile yaptığı evlilik Endülüs'te Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki medenî ilişkilerin ne kadar erken bir tarihte başladığını göstermesi bakımından çok önemli bir örnektir. İslâm dininin Müslüman kadınların gayrimüslim erkeklerle evliliğini yasakladığı ilkeye genel olarak Endülüs'te riayet edilirken Müslüman erkeklerin bölgedeki gayrimüslim kadınlarla yaptıkları evliliklerin sonraki yıllarda da devam ettiği bilinmektedir. Benzer şekilde Roderick'ten önceki Vizigot Kralı Witiza'nın torunu Sarah, Müslüman bir erkekle evlendi. Endülüslü tarihçi İbnü-l Kûtiyye de bu soydan gelmekteydi.¹⁶ X. asırda Endülüs Emevî Devleti'nin en kudretli hükümdarı olan III. Abdurrahman da Rum kökenli *Murcan* adlı bir kadınla evliydi.¹⁷

Mozaraplar, Arapça bilgilerinin yanı sıra Arapça şahıs adları kullanmaya eğilimliydiler. Ortaçağ'da Toledo şehrinde yaşayan Mozaraplar arasında kullanılan Arapça şahıs adlarının yer aldığı onomastik bir liste Ángel González Palencia tarafından

¹³ Gomez 1992, s. 174.

¹⁴ Ordericus Vitalis 1853, s. 119.

¹⁵ Ahmed b. Muammed Makkarî 2002, c. II, s. 30.

¹⁶ Aznar, 2004, s. 217.

¹⁷ Kassis 1999, s. 162.

hazırlandı. Bu listeye bakıldığında Arapça menşeli adlar kullanan Mozaraplar'ın çocuklarına Hıristiyan adı verdikleri durumların yaşandığı görülmektedir. Bartolome de İben Hamor ve Lope ben Don Saad gibi Mozarap adları bu nevidendi.¹⁸ Bununla birlikte Arapça'nın ve İslâm kültürünün etkisiyle Aziz ve Osman gibi Müslümanlar arasında yaygın olan şahıs adları zamanla Mozaraplar arasında benimsenmeye başladı.¹⁹ XII ve XIII. asırlarda Toledo şehrinde yaşamış Mozaraplar üzerine uzun yıllar süren kapsamlı çalışmalar yürüten Palencia, Toledo şehrinde Arapça şahıs adlarının Toledo Hıristiyanlarının yanı sıra şehre sonradan gelen Frank kökenliler tarafından da tercih edildiğini tespit etmiştir.²⁰

Mozaraplar arasında Arapça kullanımının yaygınlığının yanı sıra burada özellikle üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise Arapça'nın Kastilyaca üzerindeki linguistik etkisidir. Bilhassa Mozaraplar'ın katkısıyla ortaya çıkan Arapça etkisi o denli büyüktü ki henüz Endülüs'te İslâm hâkimiyetinin erken devirlerinde kuzeydeki Hıristiyan krallıkların resmi vesikalarında dahi bu etkinin izlerini sürebilmekteyiz. Çarşı ve pazar yerlerindeki mallarla onların fiyatlarını denetleme görevine sahip olan ve muhtesip adıyla da bilinen Sâhibü's-sûk unvanı Arapça'dan Kastilyaca'ya geçmiş bu neviden kelimelere bir örnek olarak verilebilir. Kuzeydeki Hıristiyanlar Sâhibü's-sûk terimini "Zabazoque/Çabaçogues" şekline dönüştürerek aynı anlamda kullanılmaya devam ettiler. Sandra M. T. Pinto, Kastilya ve Leon bölgesinde daha önce pazarların işleyişi ile ilgili bir eserin bulunmamasından hareketle bu tabirin Leon'a göç eden Mozaraplar tarafından tanıtıldığını ileri sürmektedir.²¹

Endülüs'te gündelik hayatta Hıristiyanlar Müslümanlarla temasa geçerek beşerî ilişkiler geliştirmeleri sonucunda İslâm kültürünü tanımaya başlayarak onların bazı gelenek ve göreneklerine aşına oldular. Daha önce Hıristiyanlar arasında görülmeyen Müslümanlara ait bazı alışkanlıklar zamanla Endülüs'te İslâm idaresi altında yaşayan Mozaraplar tarafından taklit edildi. Hıristiyanlar arasında aristokrat ailelere mensup bazı Mozaraplar'ın çocuklarını sünnet ettirmeyi tercih etmeleri bu alışkanlıklara ilginç bir örnektir.²² Bununla birlikte Müslümanların yeme içme alışkanlıkları da Mozaraplar tarafından benimsendi.²³ Endülüs'te Arapça'nın ve İslâm kültürünün büyük bir gelişim gösterdiği Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman devrinde (912-961) Kurtuba'ya gelen Kutsal Roma-Germen İmparatoru I. Otto'nun elçisinin Endülüs başkentinde gördüğü Hıristiyanların birçoğunun Müslümanların geleneklerini benimsediğini ifade etmesi bu etkinin boyutunu göstermesi bakımından önemlidir.²⁴

Endülüs toplumunda Müslümanlarla Hıristiyanlar beşerî ilişkileri sonucunda ortaya çıkan bir başka grup *Müvelled* adlı topluluktu. Endülüs'te yaşayıp doğrudan ya da evlendikten sonra Hıristiyanlığı terk edip Müslüman eşinin dinini benimseyerek İslâm

¹⁸ Palencia 1930, s. 123.

¹⁹ Catlos 2014, s. 23.

²⁰ Palencia 1930, s. 122.

²¹ Pinto 2021, s. 170.

²² Jirola 2006, s. 123.

²³ Taha 2008, s. 622.

²⁴ Guzman 2004, s. 96-97.

dinine girmeyi tercih edenler “Müvelled” adıyla bilinmektedir. Hıristiyanlar kadınların Müslüman erkeklerle yaptıkları evlilikler onlara Müslümanların dinini ve kültürünü yakından tanıma imkânı sağlıyordu. Endülüs’ün fethini takip eden asırlarda meydana gelen yoğun İslâmlaşmanın bir sonucu olarak X. asra geldiğinde Endülüs’ün demografik yapısına bakıldığında Müvelledler’in nüfusun en kalabalık grubunu teşkil ettikleri görülmektedir. Müvelledler, İslâm inancını benimsedikten sonra bu dinin kutsal metni olan Kur’an-ı Kerim’in dili olan Arapça’yı öğrenmek hususunda istekli bir tavır sergilediler. Zira ekseriyeti Arapça konuşmayı tercih eden bu topluluğun arasından bazı âlimlerin çıktığı da görülmektedir. Hatta bu Müvelledlerin bir kısmının Endülüs bilim hayatında önemli yere sahip âlimler olması da dikkat çekicidir. Zâhîrî mezhebinin öncü temsilcisi İbn Hazm ve Mu’tezilî düşünceleriyle marûf olan İbn Meserre de Müvelled kökenli Endülüs âlimlerindendi.²⁵ IX. asırdan itibaren edebiyat alanında Girgib b. Abdullah, Mukaddem b. Muafa el-Kabrî, tarih alanında ise sekiz asırlık Endülüs tarihinin en önemli tarihçilerinden İbnü’l Kûtiyye ve İbn Hayyan da Müvelled kökenli âlimler arasındaydı.²⁶ Bu şahıslardan birisi olan Endülüs tarihçiliğinin öncü figürlerinden İbnü’l Kûtiyye, İslâm hâkimiyeti öncesinde bölgenin son Hıristiyan devleti olan Vizigotların soyundan olup kaleme aldığı *Tarihi İftitahi’l-Endelüs* adlı eserinde Endülüs’te Got soyuna mensup çok sayıda Müslüman olduğundan bahsederek onlardan bazılarının adlarını zikretmektedir.²⁷

1.2. Mozaraplar’ın Endülüs’teki Bilim Geleneği: Tarihi Arka Plan

Müslümanların İber Yarımadası’nı fethetmesini takip eden asırlarda Endülüs toplumunda önemli bir yere sahip olan Mozaraplar’ın eğitim ve öğretim modelleri büyük ölçüde Vizigotlar devrindeki Hıristiyan geleneğini takip ediyordu. Bu geleneğe göre geleceğin din adamı olmaya namzet öğrencilerin Hıristiyan inancına yönelik iyi bir eğitim almaları hayati önemi haizdi. Bahsi geçen öğrencilere “pedagog” adı verilen hocalar tarafından İncil’in yanı sıra çeşitli ilahiler öğretilirdi.²⁸ İber Yarımadası’ndaki Hıristiyan gençlere dinî eğitim verilmesinin yanında Ortaçağ Avrupası’nın eğitim hayatında önemli bir yer tutan Yedi Liberal Sanat (Liberal Sanatlar) öğretilirdi. Trivium ve Quadrivium²⁹ disiplinlerini kapsayan bu eğitimde öğrenciler Sevellalı Isidore, Sedulio ve Juvenco gibi önde gelen Hıristiyan düşünürlerin metinleri üzerinde çalışırlardı.³⁰

İber Yarımadası’nın Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle Endülüs’te yaşayan kimi Hıristiyanlar zamanla Arapça ve İslâm kültüründen etkilenmek suretiyle Hıristiyan bilim geleneğinden uzaklaşarak yeni bir dönem başlattılar. Arapça’nın Mozaraplar

²⁵ Özdemir 1993, s. 188-192.

²⁶ Özdemir 1993, s. 189-198.

²⁷ İbnü’l Kûtiyye 2009, s. 49.

²⁸ Marinas 2012, s. 200.

²⁹ Gramer, mantık ve retorik disiplinlerini kapsayan Trivium ve aritmetik, geometri, astronomi ve müzik disiplinlerini kapsayan Quadrivium bilimleri Ortaçağ Avrupası’nın eğitim hayatında temel sayılan Yedi Liberal Sanat’ı oluşturuyordu. Ayrıca bkz: Paul Abelson, *The Seven Liberal Arts: A Study in Medieval Culture*, Teachers’ College, New York, 1906.

³⁰ Marinas 2012, s. 200.

üzerindeki etkisi gündelik hayatla sınırlı kalmayarak zamanla Mozarap entelektüellerin Arapça bilimsel eserlere yönelmeleri ve eserlerinde İslâmî konulara yer vermeleri gibi çok mühim sonuçlar doğurdu. Hıristiyan inancını muhafaza eden Mozaraplar'ın Arap dili ve İslâm kültürüne duydukları ilgi yarımada yaşayan bazı dindaşları tarafından hoş karşılanmadı. Mozaraplar'ın klasik Hıristiyan geleneğinden uzaklaşıp İslâm kültürüne yönelmelerine karşı belki de ilk muhalif ses devrin önemli Hıristiyan din âlimi Kurtubalı Alvaro'dan yükseldi. Hıristiyan akidesine sıkı sıkıya bağlı olan Kurtubalı Alvaro'nun *Indiculus Luminosus* adlı eserinde Mozarap dindaşları hakkında kullandığı şu ifadeler, Endülüs'teki Hıristiyanlar arasında Arap dilinin ve İslâm kültürünün ne kadar etkili olduğunu göstermesi bakımından büyük önemi haizdir:

“Dindaşlarım Arap şiir ve kıssalarını okumaktan büyük bir zevk alır, Müslüman teolog ve filozofların öğretilerini incelerler. Bunu söz konusu doktrinleri çürütmek için değil zarif ve sahil bir Arapça üslup elde etmek için yaparlar. Bugün kutsal kitaplar üzerine yazılmış Latince şerhleri din adamları dışında okuyacak birisi nerede bulunabilir? İncil vaizlerini, peygamberleri veya havarileri hangi seküler inceleyip araştırır? Heyhat, yazık! Yeteneğiyle öne çıkan Hıristiyan gençler Arap dili ve edebiyatından başka bir şey bilmiyor, şevkle Arapça kitaplara gönül verip onları öğreniyorlar. Muazzam kütüphaneler kurmak uğruna büyük meblağlar harcıyor ve bu edebiyatın takdire şayan olduğunu her yerde ilan ediyorlar. Oysa onlara Hıristiyanlığa dair kitaplardan bahsettiğinizde size küçümseyerek bu tür kitaplara dikkat kesilmeye değmeyeceğini söyleyeceklerdir. Ne acı! Hıristiyanlar kendi dillerini bile unuttu. Bin kişi arasında dostuna Latince bir mektubu doğru düzgün yazmayı bilen birisini zar zor bulursun. Fakat sıra Arapça yazmaya gelince meramını büyük bir zerafetle ifade eden ve sanatsal açıdan Arapların söylediklerinden bile daha iyi şiirler namzedden çok sayıda insan bulursun.”³¹

Kurtubalı Alvaro'nun çağdaşı olan Mozaraplar'a yönelik bu tenkidi onların Müslümanların teoloji, felsefe ve edebiyat gibi alanlarda kaleme aldıkları eserlere dair derin bir bilgiye sahip olduklarını ortaya koyması bakımından son derece dikkat çekicidir. Kurtubalı Alvaro'nun henüz IX. asırda Endülüs'te İslâm kültürünün kök salmaya devam ettiği bir devirdeki bu serzeniş Arapça ve İslâm kültürünün Mozaraplar üzerindeki etkisinin ne boyutta olduğunu gözler önüne sermektedir.

IX. asrın bir diğer önemli Hıristiyan din adamı olan Kurtubalı Eulogius, *Memoriale Sanctorum* adlı eserinde Kurtuba'da yaşayan Perfectus Plesbyter adlı Hıristiyan din adamının iyi derecede Arapça bildiğini zikretmektedir.³² Hıristiyan teolojisi hakkında derin bir bilgi birikimine sahip olan bu şahsın Müslümanlarla Hıristiyan akidesi üzerine dinî münazaralarda bulunduğu bilinmektedir. Richard Hitchcock, onun bu tartışmalarda Arapça konuşmayı tercih etmesinin muhtemel olduğunu ileri sürmektedir.³³

Endülüs'te İslâm hâkimiyetinin ilk iki asrında Mozaraplar'ın Arapça ve İslâm kültürüne duydukları ilgi yarımadaadaki bazı Hıristiyanları rahatsız etmiş ve “kendi

³¹ Alvaro de Córdoba 1852, s. 513-556. Palencia 2021, s. 207-208.

³² Eulogius de Cordoba 1973, s. 398.

³³ Hitchcock 2008, s. 28.

değerlerinden uzaklaşmakla” suçladıkları dindaşlarını sert bir dille tenkit etmelerine sebep olmuştu. VIII-XI. asırlarda Mozaraplar’ın Endülüs’te yazılı kültürü ileri bir düzeyde değildi. Ancak Mozaraplar’ın Latince olarak kaleme aldıkları eserlerin derkenarında yer alan Arapça notlar onların Arapça’yı ne seviyede bildikleri hususunda önemli bir göstergedir.³⁴ X. asra geldiğinde ise başta Kurtuba olmak üzere Endülüs’te yaşayan Mozaraplar’ın bilim hayatında daha aktif rol oynadıkları ve bilimsel eserlerin telif ve tercümesi işlerinde daha aktif bir şekilde yer aldıkları görülmektedir.

2.Mozaraplar’ın Endülüs’teki Aklı Bilimlerin Gelişimine Katkıları (X. Asır)

Endülüs coğrafyasında İslâm idaresinin kurulduğu VIII. asırdan X. asra kadar geçen süre zarfında Müslüman âlimlerin Doğu İslâm dünyasına eğitim ve öğretim amaçlı gerçekleştirdikleri seyahatler (rihle) ve Endülüs Emevî hükümdarlarının âlimleri himaye etmeleri bölgenin önemli bir bilim havzası haline gelmesinde ana etkenlerdendi. Ayrıca gayrimüslimlerin bilim hayatındaki faaliyetleri de Endülüs’teki ilmi birikime derinlik kazandırdı. Zira onlar Endülüs Müslümanları arasında yaygın olarak bilinmeyen Latince’nin yanı sıra İber Yarımadası’nda konuşulan muhtelif Roman dillerine hâkim oldukları gibi Müslüman âlimler tarafından ulaşılması pek de mümkün olmayan farklı dillerde kaleme alınmış bilimsel eserlere ulaşma imkânına sahiplerdi. Bu zaviyeden bakıldığında Mozarap âlimlerin X. asırdaki bilimsel faaliyetleri Endülüs’te aklı ve nakli bilimlerin neşvünema bulmasında kilit rol oynadı. Çalışmamızın bu bölümünde bahsi geçen Mozarap âlimlerin bilimsel faaliyetlerine ve Endülüs’teki bilimlerin gelişim sürecinde onların sağladıkları katkılar bilim dallarına göre ayrı başlıklar halinde ele alınacaktır.

2.1.Astronomi

Farklı bilim dallarında yetiştirdiği seçkin âlimleri, muhtelif konularda kaleme alınmış bilimsel eserlere sahip zengin kütüphaneleriyle şöhret kazanan Emevî Devleti’nin başkenti Kurtuba, X. asra geldiğinde Müslüman âlimlerin yanı sıra gayrimüslim entelektüeller için de önemli bir bilim ve kültür merkezi haline geldi. Endülüs şehirlerinde bilimsel faaliyetlerini sürdüren Hıristiyan ve Yahudi âlimlerden bazıları ise hem bilimsel faaliyetler yürütmek hem de Endülüs Emevî Devleti’nin İber Yarımadası ve Avrupa’daki devletlerle sürdürdüğü diplomatik ilişkilerde görevlendirilmek üzere Endülüs Emevî hükümdarları tarafından Kurtuba’daki sarayda istihdam edildiler. Bahsi geçen Hıristiyanlar arasında az da olsa Mozarap âlimler de bulunuyordu. Mezkûr âlimlerden birisi de Endülüs’teki siyasî ve bilimsel faaliyetleriyle öne çıkan Recemundus idi.

2.1.1. Prototip Bir Mozarap Âlim: Recemundus (Rabi b. Zeyd) ve Endülüs’teki Astronomi Çalışmalarının Gelişimindeki Rolü

Endülüs tarihindeki en meşhur Mozaraplardan birisi Endülüs Emevî başkenti Kurtuba’da dünyaya gelen ve hayatının önemli bir bölümünü Endülüs topraklarında sürdüren Recemundus idi. Arapça *Rabi b. Zeyd* adıyla bilinen bu âlim iyi derecede Arapça

---

³⁴ Palencia 1930, s. 295-296.

ve Latince biliyordu.³⁵ Hâkim olduğu bu dillerin yanı sıra Arap ve Latin Edebiyatı'nda derin bir bilgiye sahipti.³⁶ Recemundus, bilimsel faaliyetlerine ek olarak sahip olduğu entelektüel birikim sayesinde devrin Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman'ın ilgisini çekmeyi başardı. Halifenin saygısına mazhar olan bu Hıristiyan, onun tarafından devletin üst düzey siyasî kademelerinde görevler icra etmek üzere sarayda istihdam edildi. III. Abdurrahman'ın isteği doğrultusunda Endülüs Emevî Devleti'ni temsilen birtakım diplomatik faaliyetlerde de yer aldı. Bu yıllarda siyasî ve kültürel anlamda ikbal çağını yaşayan Endülüs Emevî Devleti'ni Avrupalı devletler nezdinde bir Hıristiyanın temsil etmesi III. Abdurrahman'ın gayrimüslimlere karşı ne kadar mutedil bir yönetim anlayışına sahip olduğunu göstermektedir.

Sekiz asırlık Endülüs tarihinin en güçlü siyasî figürlerinden olan III. Abdurrahman devrinde tıpkı diğer Avrupalı devletlerle olduğu gibi Endülüs Emevî Devleti ile Kutsal Roma İmparatorluğu arasında birtakım diplomatik temaslar kuruldu. Kutsal Roma İmparatoru I. Otto'nun (938-973) Fraxinetum³⁷ bölgesindeki Müslüman korsanların faaliyetlerine karşı III. Abdurrahman ile işbirliği yapmak istediği bilinmektedir. Kral tarafından Kurtuba'ya gönderilen Gorzeli John'un, 953 yılında buraya ulaşır bir süre Endülüs başkentinde ikâmet ettiği tahmin edilmektedir. Kurtuba'da kaldığı süre hakkında kaynaklarda kesin bir bilgiye rastlanamamakla birlikte araştırmacıların düşüncesi onun burada üç yıl ikâmet ettiği yönündedir.³⁸ Bir din adamı olan St-Arnoullu Jean tarafından 978 yılında kaleme alınan ve Gorzeli John'un hayatına dair bilgiler ihtiva eden *Vita Iohannis* adlı eserde onun Kurtuba'ya elçi olarak gittiği seyahat hakkında ayrıntılar verilmektedir.³⁹ İmparatorun İslâm'a karşı sert ifadelerinin yer aldığı bir mektubu halifeye teslim etmek üzere Gorzeli John'a emanet ettiği düşünülse de olay ihtilafıdır. Bizans elçilik heyetinin bizzat Halife ile görüştüğü bilinse de Kutsal Roma İmparatorluğu elçisi, III. Abdurrahman ile yüz yüze gelmeyip o yıllarda Emevî sarayında bir diplomat olarak temayüz eden Yahudi Hasday b. Şaprut ile diyalog kurdu.⁴⁰ Ayrıca görüşmede Endülüs'te yaşayan Johannes adlı Mozarap bir din adamının da hazır bulunduğu yönünde iddialar mevcuttur.⁴¹ Bu görüşmelerde Hasday b. Şaprut'un onun görevinin niteliğini ve beraberinde getirdiği mektubun muhteviyatını öğrendiği, ayrıca Gorzeli John'a Halife'ye karşı nasıl bir tutum sergilemesi gerektiği hususunda tavsiyeler verdiği görülmektedir.⁴² Bu Mozarap diplomatın III. Abdurrahman'ı temsilen elçi olarak 956 yılında I. Otto'nun huzuruna ulaştığı kabul edilmektedir.⁴³ Gorzeli John, bu elçilik görevi sırasında Cremonalı Liutprand adlı rahip ile tanışmış ve ikili arasındaki samimiyet zamanla

³⁵ Hitchcock 2008, s. 46.

³⁶ Simonet 1897-1903, s. 606.

³⁷ Fransa'nın güneyinde konumlanan Provans bölgesinde bir yerleşim yeridir. Ayrıca bkz: Mohammad Ballan, "Fraxinetum: An Islamic Frontier State in Tenth-Century Provence", *Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies*, c. XLI, 2010, s. 23-76.

³⁸ Nash 2016, s. 56.

³⁹ Luckhardt 2018, s. 93.

⁴⁰ Luckhardt 2018, s. 95.

⁴¹ Luckhardt 2018, s. 95.

⁴² Frassetto 2010, s. 476.

⁴³ Christys 2002, s. 113.

gelişmişti. Cremonalı Liutprand, Gorzeli John'un teşvikiyle kaleme aldığı *Antapodosis* adlı eserini Mozarap âlim Recemundus'a ithaf etti.⁴⁴ Bu eserin başında Cremonalı Liutprand, Elvira Piskoposu Recemundus'tan tazim dolu sözlerle bahsetmektedir.⁴⁵ Kutsal Roma İmparatorluğu'ndan Kurtuba'daki Endülüs sarayına gönderilen elçilik heyetine karşılık III. Abdurrahman da Mozarap Recemundus'u I. Otto'ya elçi olarak gönderdi. Recemundus'un Kutsal Roma İmparatorluğu başkenti Frankfurt'a gittiği ve yaklaşık olarak bir yıl burada ikâmet ettiği düşünülmektedir.⁴⁶

Recemundus'un Endülüs Emevî Devleti'ni temsilen Avrupa devletleriyle olan teması Kutsal Roma İmparatorluğu ile sınırlı kalmadı. Zira o, bu yıllarda Kurtuba'nın dışında bir mevkide bulunan Medînetüzzehrâ şehrinin inşası ve tezyinatı için gerekli malzemeyi toplamak üzere III. Abdurrahman'ın emriyle Konstantinopolis ve Dımaşk'a gönderildi. III. Abdurrahman'ın vefatından sonra yerine tahta geçen II. Hakem (961-976) devrinde de Recemundus'un saraydaki nüfuzunu koruduğu bilinmektedir. Farklı bilim dallarındaki vukufiyetiyle seçkin bir entelektüel olarak tebarüz eden Recemundus, Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'in de gözüne girmeyi başardı. Nitekim o, özellikle astronomi ve felsefe alanındaki bilgisi sayesinde halife nezdinde büyük itibar gördü.⁴⁷

Bir diplomat olarak Endülüs Emevî Devleti'nin Avrupalı devletlerle olan diplomatik ilişkilerinde önemli rol üstlenen Recemundus aynı zamanda bilimsel faaliyetlerle de meşgul oldu. Mozarap âlim, astronomi ve muhtelif konuları ihtiva eden değerli bir çalışma olan Kurtuba Takvimi'nin hazırlanmasında büyük bir özveriyle çalıştı. *Kitabû't-Tafsili-l Ezmân ve Taslihi'l Ebdân (Zamanların Bölünmesi ve Bedenlerin Faydası)* adıyla Arapça olarak kaleme alınan ve *Kitabu'l-Envâ* başlığıyla da bilinen bu çalışma güneş yılı, Hıristiyan ayınları, burçlar, tarımsal ve idari gelenekler, diyet ile hijyen gibi muhtelif konularda özgün bilgiler ihtiva etmektedir.⁴⁸ Devrin bir diğer önemli âlimi olan Kâsım b. Asbağ, İslâm dünyasında şöhret kazanan İbn Kuteybe ve Ebû Ali el-Kâlî'nin bu türden eserlerini Endülüs'te tanıtarak ilgili sahanın gelişimine önemli bir katkı sağladı.⁴⁹ Makkârî, X. asrın seçkin Mozarap âlimi Recemundus'un halife nezdinde kazandığı itibar ve kaleme aldığı bu eserden şu sözlerle bahsetmektedir:

"Bununla birlikte en-Nasır, Mervanî'nin oğlu Sultan Mûstansır'ın önemli gözdesi Kurtubalı İbn Zeyd el-Uskuf'un⁵⁰ birkaç astronomik risalesi mevcuttur. Eserlerinden başlıcası, Ay'ın dünyasal cisimler üzerindeki etkisini ve onunla bağlantılı diğer konuları genel olarak ele aldığı Kitabû't-Tafsili-l Ezman ve Taslihi'l Ebdân'dir (Zamanların Bölünmesi ve Bedenlerin Faydası). Görev, müellife en büyük itibarı kazandıracak şekilde yerine getirilir."⁵¹

⁴⁴ Küçükspahioğlu 2009, s. 160.

⁴⁵ Liutprand of Cremona 1930, s. 31.

⁴⁶ Lindberg 1978, s. 59.

⁴⁷ Koningsveld 1994, s. 213.

⁴⁸ Recemundus (Rabi b. Zeyd) 1983, s. 1. Makkârî, 2002, c. II, s. 198-199. Kassis 1999, s. 163.

⁴⁹ Christys 2002, s. 119.

⁵⁰ Uskuf, Ortaçağ'ın Arapça tarihi metinlerinde piskopos kelimesine karşılık kullanılmaktadır.

⁵¹ Makkârî 2002, c. II, s. 198-199.

Recemundus ile aynı devirde yaşayıp II. Hakem'in kâtipliğini de yapan âlim Arîb b. Sa'd da bahsi geçen konularda ihtisas sahibi bir âlimdi. Kurtuba Takvimi'nde yer alan Arapça kısmın Arîb b. Sa'd, Latince versiyonun ise Recemundus tarafından hazırlandığı yönünde görüşler de mevcuttur.⁵² Latince versiyon *Liber Anoe* adıyla bilinmekte olup eserin girişinde şu bilgilere yer verilmektedir: “İşte ‘Liber Anoe’ başlıyor. Bu kitapta yılların ve onun günlerinin hatırlanması ve ‘anoe’nin o günlerde geri dönüşü, ekim zamanı, tarla biçimleri, zamanın uyumlu bir hale getirilmesi ve meyvelerin saklanması yer almaktadır.”⁵³

Eserin gerçek yazarının kim olduğunun yanı sıra Arapça ve Latince versiyonların ne gibi benzerlikler ve farklılıklara sahip olduğuna dair muhtelif görüşler ortaya atılmaktadır. Bazı araştırmacılar tarafından bu iki şahsın aynı konuları ihtiva eden birbirinden farklı iki eser telif ettikleri yönünde fikir beyan edilmektedir.⁵⁴ İki versiyona ait metinlerde muhteviyat bakımından ufak tefek bazı farklılıklar görülse de müşterek konular ele alınmaktadır. Bu değerli eserin Latince olarak hazırlanan versiyonunda Recemundus'un adı “Harib filii Zeid” olarak zikredilmekte hakkında şunlar söylenmektedir: “*Arib b. Zeyd'in İmparator Mustansir*”⁵⁵ adına hazırladığı kitabı (*Harib filii Zeid Episcopi quem composuit Mustansir imperatori*)”⁵⁶

Recemundus'un burada ele aldığı konuların ve verdiği bilgilerin Abbâsiler devrinin önemli Süryani tabiplerinden olan Yuhannâ el-Mâseveyh'in aynı konulara yer verdiği *Kitabû'l-Ezmine* adlı eserindeki bilgilerle örtüştüğü görülmektedir.⁵⁷ Benzer şekilde Kurtuba Takvimi'nin Arapça versiyonu Harezmi'nin *Zicû's-Sind-Hind* adlı astronomik eserindeki bilgilerle uyumlu olduğu yönünde görüşler mevcuttur.⁵⁸ Recemundus'un bilimsel faaliyetlerinin eser telif etmekle sınırlı kalmayıp farklı bilim dallarında öğrenciler yetiştirmeyi de kapsadığı devrin kaynaklarından anlaşılmaktadır. Nitekim Tuleytula başkadısı ve XI. asrın önde gelen âlimlerinden Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem* adlı eserinde Recemundus'un Ebûl-Harîs el-Uskuf adlı öğrencisinin sonraki yıllarda devrinin önemli bir tıp âlimi olarak kabul edilecek olan İbnü'l Kinânî'ye mantık alanında hocalık yaptığını zikretmektedir.⁵⁹ Bu durum da Recemundus'un belki doğrudan olmasa bilse dolaylı yoldan Endülüs'teki Müslümanların bilimsel gelişimine sağladığı bir katkı olarak telakkî edilebilir. Ayrıca onun hazırladığı takvimin müteakip yıllarda Endülüs'teki bilim çevrelerinde ciddi bir okuyucu kitlesine hitap ederek önemli bir etki yarattığı görülmektedir.

Entelektüel birikimi ve bilimsel faaliyetleri sayesinde Endülüs'teki Mozaraplar arasında özel bir yere sahip olan Recemundus hakkında üzerinde durulmaya değer bir

⁵² Sala ve Delgado 2022, s. 216.

⁵³ Recemundus 1983, s. 1.

⁵⁴ Palencia 1930, s. 295-297.

⁵⁵ Latince metinde geçen Mustansir adı Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'in “el Müstansir-Billah” lakabına atıfta bulunmaktadır.

⁵⁶ Recemundus 1983, s. 1.

⁵⁷ Koningsveld 1994, s. 216.

⁵⁸ Christys 2002, s. 120.

⁵⁹ Sâid el-Endelüsî 2014, s. 204.

diğer husus ise onun X. asır gibi çok erken bir devirde İslâm bilimlerinin Avrupa'da tanınmasında bir katkısının olup olmadığıdır. Gorzeli John'un üç yıl gibi uzun bir süre Kurtuba'da ikâmet ettiği iddiasının gerçek olduğunu kabul edersek onun burada Müslüman ya da gayrimüslim âlimlerle temas kurup zengin kütüphanelere ev sahipliği yapan ve ilmî bakımdan ikbal çağını yaşayan Endülüs'teki bilimsel çalışmalardan muttali olması daha makul bir ihtimal olarak öne çıkacaktır. Buna ek olarak çok yönlü bir âlim ve Endülüs sarayında nüfuz kazanmış Yahudi bir diplomat olan Hasday b. Şaprut ile temas kurmuş olması onun İslâm bilimleriyle tanışmasını kolaylaştırabilecek bir faktördür. Zira Hasday b. Şaprut, Yahudi teolojisiyle ilgili yürüttüğü bilimsel çalışmalara ek olarak daha sonra üzerinde duracağımız tercüme faaliyetlerinde de yer aldı. Ayrıca devrin kaynaklarının şahadetine göre III. Abdurrahman'ın özel hekimliğini yapan Hasday b. Şaprut, başta Endülüs'te yaşayan Yahudiler olmak üzere dindaşlarının bilimsel alanda gelişim göstermesi için üstün bir gayret sarf etti.⁶⁰ Onun uzun bir süre Kurtuba'da kalan Gorzeli John ile İslâm bilimleri hakkında sohbet etmiş olma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır.

Gorzeli John, Lorraine bölgesinde yaşayan bir din adamı iken zaman içerisinde bu devirde gerçekleşen manastır reformunun önde gelen figürlerinden birisi haline geldi. Onun önemli katkı sağladığı bahsi geçen bu reformların zaman içerisinde bir kültürel aydınlanma sürecine zemin hazırladığı yönünde görüşler mevcuttur. Yine onun gerçekleştirdiği seyahatlerin kapsamında yaşadığı bölgenin entelektüel gelişimine katkı sağlayacak birtakım bilimsel faaliyetler yürüttüğü görülmektedir. Örneğin onun İtalya seyahatinin dönüşünde Aristo'nun *Kategoriler* ve Porphyrios'un bu esere bir giriş mahiyetinde kaleme aldığı *İsâgüci* adlı eserlerini Gorze şehrine beraberinde getirmesi bu duruma iyi bir örnek teşkil etmektedir.⁶¹ Saul K. Padover, Endülüs'te yaklaşık üç yıl ikâmet eden Gorzeli John'un burada Arapça öğrendiğini ve Almanya'ya geri dönüşünde önemli sayıda Arapça bilimsel eseri beraberinde götürdüğünü ileri sürmektedir.⁶² St-Arnoullou Jean, Gorzeli John'un hayatını ele aldığı eserinde bir süre Gorze şehrinde bulunan ve Arapça ile Latince bilen Endülüslü elçi Recemundus hakkında inanç bakımından "En Ortodoks" ifadesine yer vermektedir.⁶³ James Westfall Thompson ise Gorzeli John'un Arapça bildiği yönündeki iddialara mesafeli durarak bu rahibin Arapça bilgi birikimini Endülüs'te yaşayan ve Latince bilen Yahudilerden edinmiş olabileceğini ileri sürmektedir.⁶⁴

Recemundus'un diplomatik elçilik misyonuyla Kutsal Roma İmparatorluğu'na seyahati ve bir süre orada ikâmet etmesi de tıpkı Gorzeli John'un Endülüs tecrübesi gibi iki bölge arasındaki kültürel temasları canlandırmış olması kuvvetle muhtemeldir. Kimi araştırmacılar tarafından onun bu sürece doğrudan katkı sağlamış olabileceği yönünde görüşler serdedilmektedir. Zira Recemundus'un 956 yılında Kutsal-Roma Germen İmparatorluğu'na elçi olarak gerçekleştirdiği ziyaretinde sonbahar ve kış aylarını Gorze

⁶⁰ İbn Ebû Usaybia 1965, s. 494. Sâid el-Endelüsî 2014 s. 217.

⁶¹ Thompson 1929, s. 189.

⁶² Padover, 1923, s. 363.

⁶³ Luckhardt 2018, s. 103.

⁶⁴ Thompson 1929, s. 190.

şehrinde geçirdiği ve buradaki faaliyetleri sayesinde Gorze şehrinin İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon (alımlama) sürecinde bir kanal işlevi gördüğü yönünde iddialar mevcuttur.⁶⁵ Onun Frankfurt ve Gorze şehirlerinde geçirdiği süre zarfında Hıristiyan âlimlerle gerçekleştirdiği görüşmeler muhtemelen bu resepsiyon sürecinde belirleyici bir yere sahipti.

Kaynaklar, asırlardır Hıristiyanlara ev sahipliği yapan Toledo şehrinin yanı sıra Endülüs'ün diğer şehirlerinde de kayda değer sayıda Hıristiyan ve Mozarap topluluklarının varlığını sürdürdüğüne işaret etmektedir. X. asırda Endülüs Emevî başkenti Kurtuba'da Mozaraplar'ın önemli bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir. Recemundus örneğinde gördüğümüz gibi bu dönemde Kurtuba'da yaşayan Mozaraplar'ın bilimsel hayatta aktif rol oynadıkları bilinmektedir.

2.2. Tıp

Endülüs'te İslâmî dönemin başlangıcından itibaren diğer bilimlere nispetle daha yavaş gelişen tababet bilimi daha ziyade başta Abbâsî toprakları olmak üzere Doğu İslâm dünyasındaki tâbiplerin kaleme aldığı eserlere ya da tercümanların farklı dillerden Arapça'ya aktardıkları Galen ve Hipokrat gibi kadim tıp bilgisinin kaynaklarına dayalıydı. Ancak X. asra gelindiğinde Endülüs'teki tabiplerin nitelik ve nicelik bakımından çoğalmasının yanında daha zengin bir tıp literatürünün ortaya çıkmasıyla sonuçlanacak birtakım önemli bilimsel gelişmeler yaşandı. Bu devirde İbn Cülcül ve önemli tabipler yetiştiren Benî Zühr ailesinden tabiplerin faaliyetleri tıp biliminin gelişmesinde kilit rol oynadı. X. asırda Endülüs tıp hayatının öncü tabiplerinden İbn Cülcül, Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman devrinde tabiplik görevinde bulunan Hıristiyanların büyük bir kısmının Arapça bildiklerini zikretmektedir.⁶⁶

Ayrıca gerek Hıristiyan gerek İslâm dünyasında önemli bir başvuru kitabı olan *De Materia Medica* adlı eserin bu asırda Endülüs'te Arapça'ya tercüme edilmesi, Endülüs tıp tarihinde önemli bir kilometre taşı olarak kabul edilmelidir.

2.2.1. Dioscorides'in De Materia Medica Eserinin Arapça'ya Tercümesi

Doğu'da ve Batı'da siyasî güç dengelerinin sürekli değiştiği X. asırda devrin büyük devletlerinden Bizans İmparatorluğu, sınırdaş olduğu Abbâsîler'e karşı ittifak arayışı içerisindeydi. İmparator VII. Konstantin, bu arayışın bir sonucu olarak Avrupa'nın başat siyasî gücü olan Endülüs Emevî Devleti ile ittifak tesis etmek üzere elçilerini 949 yılında III. Abdurrahman'a gönderdi. Kurtuba'yı ziyaret eden Bizans elçilik heyeti, beraberinde VII. Konstantin'den III. Abdurrahman'a hediye olarak takdim edilmek üzere tıp alanında öncü bir eser olan Dioscorides'in *De Materia Medica*'sının yanı sıra Orosius'un *Historiarum Libri Septem Adversus Paganos* adlı dünya tarihini de getirdi.

Pedanos Dioscorides, yaklaşık 40 (M.S.) yılında günümüzde Türkiye sınırları içerisinde bulunan Tarsus yakınlarındaki Aravarza'da dünyaya geldi. İyi bir tabip olarak temayüz edip Roma ordusunda Anadolu, Yunanistan, Fransa ve İtalya gibi bölgelerde

⁶⁵ Christys 2002, s. 113.

⁶⁶ Freely 2011, s. 126.

lejjyonlara hizmet etti. İbnü'n Nedîm kendisine *ülkeler dolaşan seyyâh* dendiğini nakletmektedir⁶⁷. Dioscorides, bir süre insanlardan uzaklaşıp dağlarda bitkiler üzerine çalışmalar yaptı⁶⁸. Uzun çalışmalarının neticesinde kendisinden sonraki birçok hekim tarafından kullanılacak olan *De Materia Medica (el-Haşaîş)* adlı eserini kaleme aldı. O, eserinde aromatik bitkiler, yağlar, merhemler, meyveler, otlar, zehirli bitkiler ve mineraller gibi çok çeşitli konulara yer vermektedir.⁶⁹ İbnü'n Nedîm *el-Fihrist* adlı eserinde Dioscorides'in bu eserin beş makaleden oluştuğunu, hayvanlar ve zehirlere dair olan iki makalenin de esere eklendiğini zikretmektedir.⁷⁰ İbn Cülcül'ün naklettiğine göre eser daha önce Abbâsî hükümdarı Mütevekkil devrinde (847-861) Bağdat şehrinde İstefan b. Bâsil tarafından Yunanca'dan Arapça'ya tercüme edildi.⁷¹

Bizans İmparatoru VII. Konstantin tarafından III. Abdurrahman'a hitaben kaleme alınan mektupta bu iki esere dair şu değerli bilgilere yer verilmektedir: “*Yunancaya iyice aşina olmuş ve bu ilaçların kökenini iyi tanıyan bir tercümanın yoksa Dioscorides'ten tam olarak faydalanamazsın. Eğer ülkende bu özelliklere sahip birisi varsa, ah kral, bu kitaptan gerçekten yararlanacaksın. Orosius'un kitabına dair ise Latin devletlerinde orijinal dillerinden okuyanlar var ve eğer dilersen Arapça'ya tercüme ederler.*”⁷²

Dioscorides'in Arapçası *Kitâbü'l-Haşaîş* adıyla bilinen bu eseri III. Abdurrahman devrinde Kurtuba'da Arapça'ya tercüme edildi. Onun bu eserin Yunanca'dan Arapça'ya tercümesinde Hasday b. Şaprut'un yanında bir Müslüman uzman, bir Hıristiyan keşişin işbirliği yaptığına dair iddia mevcuttur.⁷³ Bahsi geçen Hıristiyan keşiş bu tercüme heyetinde bulunduğuna göre muhtemeldir ki Arapça'ya aşina bir şahıstı. Onun adı tam olarak tespit edilememişse de Mozarap bir âlim olma ihtimali yüksektir. Kesin olarak bilinen ise bahsi geçen tıp eseri, İmparator tarafından İstanbul'dan Kurtuba'ya gönderilen Nicolas ve Endülüs'ün önde gelen âlimlerinin yardımıyla Yunanca'dan Arapça'ya tercüme edildi. Bu tercüme, Abbâsî topraklarında İstefan b. Bâsil tarafından yapılan tercümeden farklı olarak bitki adlarının Arapça karşılıklarını ihtiva etmesinden dolayı eserden istifade edecek olan Müslüman âlimler büyük kolaylık sağlıyordu.⁷⁴

2.2.1.1. Endülüslü Müslüman Âlimlerin Eserlerinde *De Materia Medica* Kullanımı

Tıp tarihinin en önemli metinlerinden birisi olan Dioscorides'in *De Materia Medica* adlı eserinin X. asırda Kurtuba'da Arapça'ya tercüme edilmesi, Endülüs tıbbının gelişim sürecinde önemli bir kilometre taşı olarak göze çarpmaktadır. X. asırdan itibaren Endülüslü tabipler, farmakologlar ve botanistler Dioscorides'in eserinde ele aldığı konulardan ve bilimsel malzemeden önemli ölçüde istifade edebilmişlerdi. Daha önce

⁶⁷ İbnü'n Nedîm 1970, s. 690.

⁶⁸ İbn Cülcül 1985, s. 23.

⁶⁹ Pedianus Dioscorides 2000, s. 1-781.

⁷⁰ İbnü'n Nedîm 1970, s. 690.

⁷¹ İbn Cülcül 1985, s. 22.

⁷² Vernet 2019, s. 84.

⁷³ Kozodoy 2012, s. 105.

⁷⁴ Adıgüzel 2020, s. 8.

Doğu İslâm dünyasında Arapça'ya tercüme edilen bu eserin Endülüs'teki Arapça tercümesini telif ettikleri eserlerinde kullanan Endülüs menşeli âlimler ve ilgili eserleri tespit edebildiğimiz kadarıyla şunlardır:

İbn Cülcül (ö. 994) - *Tabakâtu'l Etibbâ ve'l Hükemâ*

Tıp sahasında Endülüs'ün önde gelen tabiplerinden olan İbn Cülcül mantık, astronomi ve felsefi ilimlerinde yetkin bir âlimdi.⁷⁵ Dioscorides'in eserinin Arapça'ya tercüme edildiği dönemde yaşayan Endülüslü tabip ve tabakat yazarı İbn Cülcül, bahsi geçen eserden istifade eden ilk Endülüslü âlimler arasındaydı. Zira o kaleme aldığı *Tabakâtu'l Etibbâ' ve'l Hükemâ* adlı eserinde *De Materia Medica*'dan istifade etmekle kalmayıp eser hakkında tafsilatlı izahata yer verdiği *Tefsîru esmâ'i'l-edviyeti'l Müfred min Kitâbi Diyüskürîdis* adlı bir risale kaleme aldı. İbn Cülcül eserinde Dioscorides'in Endülüs'te tanınması hakkında şunları zikretmektedir: “*Bu doktorların yaptığı çalışmalar sayesinde Dioscorides'in kitaplarındaki ilaç isimleri Kurtuba'da ve tüm Endülüs'te tanınmaya başladı ve var olan şüpheler de ortadan kalktı.*”⁷⁶

İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-etibbâ ve'l-hükemâ* adlı eserinde eski devirlerden başlayarak kendi yaşadığı yıllara kadar tıp sahasında eserler vermiş önde gelen tabiplerin hayatına dair bilgiler vermektedir. Ayrıca *Tefsîru Esmâ'i'l-edviyeti'l Müfred min Kitâbi Diyüskürîdis* adlı eserinde Dioscorides'in eserine değinerek eserin Endülüs'e girişi ve kullanımına dair ayrıntılar aktarmaktadır. Eser daha sonraki süreçte Sâid el-Endelüsî, İbnü'l Kıftî ve İbn Ebu Usaybia gibi müelliflere kaynaklık etti.⁷⁷

İbn Vâfid el-Endelüsî (ö. 1075) - *Kitâbü'l Edviyeti'l Müfred*

Endülüs'te yetişen önde gelen hekim ve eczacılarından İbn Vâfid adıyla maruf olan Ebû'l Mutarrif Abdurrahman b. Muhammed b. Abdülkebir b. Yahyâ b. Vâfid b. Muhammed el-Lahmî, Dioscorides'in izah ettiği ilaçlara dair bilimsel malzemeyi derleyerek eserini kaleme almıştı.⁷⁸ *Kitâbü'l Edviyeti'l Müfred* adlı eserini yaklaşık yirmi yıllık bir çalışmanın sonucunda hazırlayan İbn Vâfid bu eserde Dioscorides'in müfred (basit) ilaçlara dair verdiği bilgileri özenle bir araya getirdi.⁷⁹

Şerif İdrîsî (ö. 1165) - *el-Cami li sîfat eşâtî'n-nebât*

Fas'ın Septe şehrinde dünyaya gelen ve Kurtuba'da tahsilini tamamlayan Şerif İdrîsî daha sonra Sicilya'ya giderek Norman Kralları II. Roger ve Guillaume tarafından itibar göyerek onların hizmetinde bulundu. İdrîsî, *el-Cami li sîfat eşâtî'n-nebât* adlı eserinde bitkileri önce Arapça olarak tanımladıysa da bu tanımlar daha sonra klasik Yunanca, Bizans Yunancası, Sanskritçe, Türkçe, Kürtçe ve Berberice ifade edildi.⁸⁰

⁷⁵ Sâid el-Endelüsî 2014, s. 204.

⁷⁶ İbn Cülcül 1985, s. 22.

⁷⁷ Karlğa 1999, s. 403.

⁷⁸ Sâid el-Endelüsî 2014, s. 206.

⁷⁹ Sâid el-Endelüsî 2014, s. 206.

⁸⁰ Hopley 2016 s. 25.

Burada yer alan Yunanca terimlerin İdrîsî'nin Norman sarayında bulunan Bizanslı tabiplerle istişare etmesi sonucunda eklendiğine dair iddia mevcuttur.⁸¹ İdrîsî'nin eserinde Dioscorides'ten bahsettiği ve onun tıp sahasındaki şöhretini vurguladığı bilinmektedir.⁸²

Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed el-Gâfikî (ö. 1165) - *el-Edviyeti'l Müfrede*

Kurtuba yakınlarındaki dünyaya gelen el-Gâfikî, tıp ve botanik alanında temayüz eden bir âlimdi. İspanya ve Afrika'dan bitkiler toplayıp onlara Arapça, Latince ve Berberice adlar verdi.⁸³ Tıp alanında kaleme aldığı *el-Edviyeti'l Müfrede* adlı eserinde Dioscorides'in de aralarında bulunduğu tabiplerin görüşlerine yer vermektedir. Bu eser XIII. asırda yaşamış Süryânî tabip Ebü'l Ferec (İbnü'l İbrî/Barhebraeus) tarafından ihtisar edilerek Arapça'dan Süryaniceye tercüme edildi.⁸⁴ XIII. asırda Endülüs'ün en büyük botanik âlimlerinden İbnü'l Baytâr eserlerinde el-Gâfikî'nin bu çalışmasına sık sık atıflar yaptı.⁸⁵ Eser, Endülüs'te yarattığı etkinin yanı sıra bazı Avrupalı âlimlerin dikkatini çekti. Bu ilginin bir sonucu olarak Magister G. Filius, eseri 1258 yılında Arapça'dan Latince'ye tercüme etti.⁸⁶

İbnü'r Rûmiyye (ö. 1239) - *Tefsiru'l-Esma el-Edviyeti'l Müfrede min Kitab Dioscorides*

Endülüs'ün gözde bilim ve kültür merkezi olan İşbiliye şehrinde 1165 yılında dünyaya gelen İbnü'r Rûmiyye, iyi bir tahsil görse de esas olarak nebâtat sahasında kendisini yetiştirdi.⁸⁷ Bitkilere dair bilgisini geliştirmek amacıyla 1184-1216 yılları arasında muhtelif Endülüs şehirlerinin yanında Mısır, Irak, Suriye ve Hicaz bölgelerinde bilimsel çalışmalar yürüttü. İbnü'r Rûmiyye'nin Dioscorides'in eserine dair açıklama mahiyetinde bir çalışma olan *Tefsiru'l-Esma el-Edviyeti'l Müfrede min Kitab Dioscorides* adlı eseri günümüze ulaşmamıştır.

İbnü'l Baytâr (ö. 1248) *el-Camiu'l-Edviye el-Müfrede*

Endülüs'ün güneyinde yer alan Mâleka şehrinde doğan İbnü'l-Baytâr'ın ilk tahsilini baytar olan babasının yanında gördüğü düşünülmektedir. Botanik bilimine ilgi duymasında devrin önemli âlimi olan ve rahleli tedrisinden geçtiği İbnü'r Rûmiyye'nin etkisi olduğu tahmin edilmektedir. İbnü'l Baytâr, daha önceden keşfedilmemiş olan birçok bitki üzerinde yoğun bir şekilde çalıştı.⁸⁸ Eserini telif etmek için Mısır ve Yunanistan'ı gezerek buradaki bitkiler üzerine kapsamlı bilimsel araştırmalar yaptı. Kütübî (ö. 1363), *Fevatü'l-Vefeyât* adlı eserinde İbnü'l Baytâr'ın nebâtat ilminde bilgisini

⁸¹ Hopley 2016, s. 25.

⁸² Hopley 2016, s. 26.

⁸³ Sarton 1952, c. II, s. 424.

⁸⁴ Ebü'l Ferec 1945, s. 31.

⁸⁵ Sarton 1952, c. II, s. 424.

⁸⁶ Terzioğlu 1996, s. 282.

⁸⁷ Kandemir 2000, s. 188.

⁸⁸ Makkârî 2002, c. I, s. 151.

derinleştirmek için Anadolu'yu da ziyaret ettiğini zikretmektedir.⁸⁹ İbnü'l Baytâr *el-Camiu'l-Edviye el-Müfreda* adlı eserini Dioscorides'te yer alan bilgilerden istifade ederek hazırladı.⁹⁰ Zira kendisiyle Şam'da karşılaşmış olan İbn Ebu Usaybia, İbnü'l Baytâr'ın Bizans topraklarında birtakım ilmî çalışmalar yürüttüğünü ve burada yaşayan bazı âlimleriyle tanıştığını zikretmektedir⁹¹. İbnü'l Baytâr eserini hazırlarken Dioscorides'in yanı sıra Galen (Câlinûs) ve Gâfîkî'den istifade etti.⁹²

3. Mozaraplar'ın Endülüs'teki Naklî Bilimlerin Gelişimine Katkıları (X. Asır)

Yaklaşık sekiz asırlık İslâm hâkimiyeti devrinde Endülüs coğrafyası, muhtelif dinlere ve milletlere mensup âlimlere; dolayısıyla da farklı bilim geleneklerine ev sahipliği yaptı. Bu kültürel çeşitlilik, Endülüs'ün sentez ve nevi şahsına münhasır bir medeniyet olarak gelişmesine zemin hazırladı. VIII. asırda başlayan bu gelişim süreci X. asra kadar mütemediyen devam etti. Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki siyasî, sosyal, dinî ve kültürel temaslarla hızlanan bu süreçte Mozaraplar da önemli bir rol üstlendiler. Endülüs'teki akli bilimlerin gelişmesine ne gibi katkılar sağladığını önceki bölümde gördüğümüz Mozaraplar'ın naklî bilimlere yönelik bilimsel faaliyetleri de bu alanların gelişmesinde de gözle görülür katkıları vardı. Onların naklî bilimlerdeki bahsi geçen katkılarının en belirgin olarak görüldüğü sahalar daha ziyade tarih ve teolojyidi.

3.1. Tarih ve Coğrafya

Endülüs'te en erken ortaya çıkan bilimlerden olan tarih ve coğrafya alanında Müslüman tarihçiler ve coğrafyacılar, IX. asırdan itibaren gerek umumî tarih gerek tabakat-teracim türünde eserler telif etmeye başladılar. X. asra kadar ekseriyetle klasik İslâm tarih yazıcılığı geleneğini takip eden Endülüslü tarihçilerin sayısı mütemediyen artış gösterdi. Endülüs'te büyük ölçüde Arapça tarihi kaynaklara dayalı olarak gelişen Müslüman tarih yazıcılığında başta İber Yarımadası olmak üzere Hıristiyan dünyasında kaleme alınan Hıristiyan ve Yahudi kaynaklarının kullanılmadığı bu devirde Endülüs tarihçiliğinde yaşanan en önemli gelişmelerden birisi Paulus Orosius'un *Historiarum Libri Septem Adversus Paganos* adlı eserinin Endülüs'te tanınmaya başlamasıydı.

3.1.1. Paulus Orosius'nun *Historiarum Libri Septem Adversus Paganos* Adlı Eserinin Arapça'ya Tercümesi ve Endülüs'te Müslüman Âlimler Tarafından Kullanımı

Hıristiyan bir teolog olan Paulus Orosius (ö. 418) *Historiarum Libri Septem Adversus Paganos* adlı Latince ilk dünya tarihinin yazarıdır. Yaklaşık olarak 380'lerde dünyaya gelen ve İskenderiye ve Kudüs gibi şehirlerde bir süre ikâmet eden Paulus Orosius'un 417 yılında kaleme aldığı bu eseri yaratılıştan kendi devrine kadar geçen tarihi olayları ele almaktadır.⁹³ Eserde eski çağlardan başlayarak Roma İmparatorluğu'nun

⁸⁹ el-Kütübî 1973, s. 160.

⁹⁰ Campbell 1926, s. 101.

⁹¹ İbn Ebû Usaybia 1965, s. 601.

⁹² İbn Ebû Usaybia 1965, s. 601. el-Kütübî 1973, s. 160.

⁹³ Sahner 2013, s. 905-906.

yanı sıra Gotlar, Hunlar ve müellifin barbar kavimler olarak ifade ettiği diğer halklar hakkında değerli tarihi bilgiler aktarılmaktadır.⁹⁴ Bizans İmparatorluğu ile Endülüs Emevî Devleti arasında gelişen diplomatik temaslar kapsamında Orosius'un bu eseri 949 yılında Bizans İmparatoru VII. Konstantin tarafından Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman'a (912-961) hediye olarak gönderildi.

İbn Ebû Usaybia, imparatorun elçileri aracılığıyla halifeye takdim ettiği bu tarih kitabı hakkında şunları ifade etmektedir: *"Bu kitapla birlikte Romanos, çağlar hakkında haberler, ilk kralların hikâyeleri ve ahlakî dersler içeren usta hikâye anlatıcısı Orosius'un takdire şayan Roma tarihi eserini gönderdi."*⁹⁵

Orosius'un eseri Endülüs'e ulaştıktan sonra devrin seçkin âlimlerinden muhaddis, fakih ve tarihçi olan Kâsım b. Asbağ (ö. 951) tarafından Endülüslü bir başka âlimin yardımıyla Latince'den Arapça'ya tercüme edildi.⁹⁶ Bazı araştırmacılar bu eserin tercümanı olarak Kâsım b. Asbağ'ın yanında Velid b. Jayzuran'ın adını da zikretmektedir.⁹⁷ Orosius'un mezkûr eserinin Hafis b. Albar adlı bir şahıs tarafından Arapça'ya tercüme edildiğini ileri sürenler de mevcuttur.⁹⁸ Bahsi geçen bu şahsın "Got" lakabına sahip bir Hıristiyan olduğu düşünülmektedir.⁹⁹ Hafis b. Albar, Zebur'u Arapça'ya tercüme eden de kişi olarak da şöhret kazandı.¹⁰⁰

İbn Haldûn, Orosius'un Rum bir tarihçi olduğunu ve eserinin Endülüs'ün Kurtuba şehrinde Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem için Kasım b. Asbağ ve Hıristiyan bir hâkim tarafından tercüme edildiğini ifade etmektedir.¹⁰¹ Buna ek olarak o, Orosius'un eserinin Arapça'ya tercüme edilme süreci hakkında şu ifadelere yer vermektedir: *"Orosius'un kayıtları kabul edilebilirdir. Çünkü onu Kurtuba'da Halife için tercüme eden iki şöhretli Müslümandı ve onlar eseri derlediler."*¹⁰²

Araştırmacılar arasında Orosius'un eserinin Endülüs'te kimin tarafından Arapça'ya tercüme edildiği konusunda fikir birliği sağlanamamıştır. Van Koningsveld, eserin tercümanı olarak anılan Kâsım b. Asbağ'ın Müslüman bir âlim değil Hıristiyan bir tercüman olduğunu ileri sürmektedir.¹⁰³ Şayet onun bu argümanı doğru ise Kâsım b. Asbağ'ın Mozarap olması çok muhtemeldir. Zira kimi araştırmacılar tarafından eserin tercümanlarından en az birisinin Mozarap olduğu yönünde görüş beyan edilmektedir.¹⁰⁴

Juan Pedro Monferrer Sala, Orosius'un *Kitab Hurişiyuş* adıyla da bilinen eserinin Arapça tercümesinin orijinal Latince metinle birtakım farklılıklara sahip olduğunu ve

---

⁹⁴ Paulus Orosius 1981.

⁹⁵ İbn Ebû Usaybia 1965, s. 494.

⁹⁶ Varol 2009, s. 64.

⁹⁷ Vernet 2019, s. 89.

⁹⁸ Penelas 2001, s. 113. Christys 2018, s. 58.

⁹⁹ Dunlop 1954, s. 148.

¹⁰⁰ Christys 2002, s. 140.

¹⁰¹ İbn Haldûn 2000, s. 101.

¹⁰² Christys 2002, s. 139.

¹⁰³ Christys 2002, s. 141.

¹⁰⁴ Penelas 2001, s. 115.

Arapça tercümenin sadece normal bir tercüme olmayıp Latince versiyonun bir revizyonu özelliğine sahip olduğunu da ileri sürmektedir.¹⁰⁵

Orosius'un eseri, Kurtuba'da Latince'den Arapça'ya tercüme edildikten sonra Endülüs'teki bilim çevrelerinde önemli bir etki yarattı. Orosius'un eserinin Arapça'ya tercüme edilmesi, daha sonraki yıllarda Endülüs ve İslâm dünyasının diğer bölgelerindeki Müslümanlar tarafından bu Latin kroniğinin kullanılmasına imkân sağladı. Bahusus tarih ve coğrafya sahasında çalışan bazı Endülüslü âlimlerin onun bu eserini kaynak olarak kullandıkları görülmektedir.¹⁰⁶ Endülüs'te bu eserden istifade eden âlimlerden birisi de Sevilalı Isidore ve Heron gibi âlimler tarafından kaleme alınmış Latin kaynaklarını kullanan ilk Müslüman müellif olarak kabul edilen İbn Cülcül'dür.¹⁰⁷

Erken dönem Endülüs tarihçilerinden olan Ahmed b. Muhammed Râzî'nin de Orosius'un bu eserine ilgi gösterdiği düşünülmektedir. Zira kendisi o dönemde İspanyolların kullandığı Roman dilinin lehçesini ve Latince'yi bildiğinden tarih ve coğrafya hakkında kıymetli bilgiler ihtiva eden *Ahbâru Mülûki'l Endelüs* adlı eserinin İslâm öncesi İspanya tarihine dair bölümünde Orosius'tan istifade etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁰⁸

Bir süre Endülüs'te yaşamış İbn Haldûn'un da *Kitâbü'l İber* adlı eserinin elli yedi farklı yerinde "Urosius" adıyla bahsettiği Orosius'a atıf yaparak onun eserinden istifade ettiği görülmektedir.¹⁰⁹ İbn Haldûn, Vizigotlar devrinden bahsederken Orosius ve eserinden bahsetmektedir.¹¹⁰

Orosius'un eserinin Latince'den Arapçaya tercüme edilmesi Endülüs'te İslâm hâkimiyeti altında yaşayan Hıristiyanlar için de önemli sonuçlar doğurdu. Zira bu eserin Arapça'ya tercüme edilmesiyle bilhassa Latince bilmeyen Mozarap Hıristiyanların İber Yarımadası'nın Müslümanlardan önceki tarihine olan uzaklıklarının da önemli derecede azalttığı düşünülmektedir.¹¹¹

Luis Molina, Orosius'un Latince ve Arapça versiyonlarını karşılaştırarak mezkûr metinler arasında benzerlikleri tespit etti. Onun bu karşılaştırmalı araştırması İbn Cülcül, Himyerî ve İbn Haldûn gibi Endülüs ve Kuzey Afrika menşeli müelliflerin eserlerinde *Historiarum Libri Septem Adversus Paganos*'tan kaynak olarak istifade ettiklerine delalet etmektedir.¹¹² Benzer şekilde Endülüs'te yaşamış en büyük coğrafyacılarından olan Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin dünya coğrafyası mahiyetinde olan ve ülkelerin genel özellikleri hakkında tafsilatlı bilgiler sunduğu *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserinde Orosius'un eserinden doğrudan alıntılar yaptığı tahmin edilmektedir.¹¹³

---

¹⁰⁵ Sala 2010, s. 283.

¹⁰⁶ Varol 2009, s. 64.

¹⁰⁷ Karlığa 1999, s. 403.

¹⁰⁸ Molina 1984, s. 71. Özdemir 2007, s. 478.

¹⁰⁹ Christys 2002, s. 146.

¹¹⁰ König 2015, s. 173.

¹¹¹ Christys 2002, s. 136.

¹¹² Molina 1984, s. 66.

¹¹³ Penelas 2001, s. 113.

Mozaraplar'ın X. asırda Endülüs'teki naklî bilimlerin gelişim sürecine katkıları burada bahsettiğimiz çalışmalarla sınırlı değildir. Müslümanların İber Yarımadası'nı fethetmesinden önceki süreçte bölgede yaşamış en büyük âlimlerden Sevellalı Isidore'nin alanının öncü çalışmalarından birisi olan *Etimolojiler* adlı eserinin Latince'den Roman diline tercümesinin bir Mozarap tarafından gerçekleştirildiği düşünülmektedir.¹¹⁴ Buna ek olarak X. asırda “Anonim Endülüs Tarım Risalesi” adıyla da bilinen *Kitab fi Tertib Evkat el-girasa ve'l-magrusat* başlıklı Arapça bilimsel risalenin bir Mozarap tarafından kaleme alınmış olabileceği yönünde iddialar mevcuttur.¹¹⁵

3.2. Teoloji

Mozaraplar Latince ve Yunanca bilimsel eserlerin Arapça'ya tercüme edilme sürecinde yer aldıkları gibi Müslüman âlimler tarafından Arapça kaleme alınmış eserlere de ilgi duydular. Endülüs'te İslâm idaresi altındaki Mozaraplar yukarıda bahsettiğimiz tıp, astronomi ve diğer bilim sahalarında gerçekleştirdikleri faaliyetlerin yanında Arapça çalışmalar telif ederek özellikle dinî bilimlerde büyük gelişme kaydetmişlerdi. Bu bilim dallarında farklı dillerde kaleme alınmış eserleri Arapça'ya tercüme etmekle kalmayan Mozaraplar'ın teoloji alanına özel bir ilgisi olduğu görülmektedir. Mozaraplar'ın dinî metinleri kaleme alırken Arapça'yı tercih etmeye başlamaları çok erken bir devre dayanmaktadır. Endülüs'te İslâm idaresinin kurulmasını takip eden yıllarda Mozarap âlimler arasında Arapça bilim literatürü hızlı bir şekilde gelişti. IX. asırdan XIII. asra kadar Mozaraplar'ın dinî, hukuki ve tarihi metinlerini ekseriyetle Arapça olarak kaleme aldıkları tahmin edilmektedir.¹¹⁶

3.2.1. Mozaraplar'ın Arapça Dinî Literatürleri

Endülüs'te yaşayan Mozaraplar arasında yukarıda bahsettiğimiz aklî ve naklî bilimlere ek olarak teoloji üzerine çalışan âlimler de bulunuyordu. Mozaraplar, Hıristiyan ve İslâm inancına dair dinî metinleri Arapça'ya tercüme etmekle kalmayıp İslâmî konuları da ihtiva eden eserler telif ettiler. Ayrıca onların bazı dinî eserleri Arapça'ya tercüme etmeleri Müslümanların İslâm akidesinin dışında farklı kutsal metinlere ve o dinlere dair muhtelif kaynaklara ulaşmalarını mümkün kılıyordu.

Endülüs Emevî Devleti başkenti Kurtuba'da yaşayan Mozaraplar arasında İncil'i ilk kez Arapça'ya tercüme eden X. asırda şehrin ileri gelen Mozarap entelektüellerinden birisi olan İshak b. Balask el-Kurtubî'nin adı burada zikredilmeye değerdir. İber Yarımadası'ndaki ilk Arapça İncil tercümesinin 946 yılında İshak b. Balask el-Kurtubî tarafından yapıldığı bilinmektedir.¹¹⁷ Bu şahsın Arapça'ya tercüme ettiği İncil bazı İslâmî ifadeleri de ihtiva etmektedir. Örneğin bu Arapça İncil “Bismillah” ifadesiyle başlamaktadır.¹¹⁸ Onun bu tercümesinde besmele haricinde “mushaf” ve “ümme” gibi

¹¹⁴ Marinas 2015, s. 44.

¹¹⁵ Marinas 2015, s. 46.

¹¹⁶ Busic 2018, s. 9.

¹¹⁷ Busic 2018, s. 7. Hitchcock 2008, s. 50.

¹¹⁸ Christys 2002, s. 155. Harrison 2009, s. 313.

bazı kalıplaşmış İslâmî terimleri kullanması da ziyadesiyle dikkat çekicidir.¹¹⁹ İslâmî ifade ve terimler hakkında bilgi sahibi olan bu şahsın Kur'an-ı Kerim'in muhteşemiyatına aşina olması kuvvetle muhtemeldir. Mezkûr tercüme, müteakip yıllarda Endülüslü Müslüman âlimler tarafından da kullanılmaya başladı. Örneğin Zâhirî mezhebinin öncü temsilcisi İbn Hazm (ö. 1064) ile fakih ve kendi çağında saygın bir muhaddis olan Ebu'l Abbas el-Kurtubî'nin (ö. 1258) eserlerinde Hıristiyanlık inancına dair konularda İshak b. Balask el-Kurtubî'nin bu tercümesine atıfta buldukları görülmektedir.¹²⁰

İncil'in Arapça'ya tercüme edilmesi ve Müslüman teologlarının kaleme aldığı eserlerin Mozaraplar tarafından kullanılmasının yanı sıra onların İslâm dinine karşı Hıristiyanlığı savunmak için birtakım apolojiler kaleme aldıkları bilinmektedir. Mozaraplar, apolojik metinlerini kaleme alırken Kur'an-ı Kerim, Hadisler ve hatta Müslümanların kutsal kitabına yönelik İslâmî yorumlardan istifade ediyorlardı.¹²¹ Bununla birlikte Mozaraplar'ın doğudaki dindaşlarının apolojik eserlerine başvurup bazen onlardan alıntılar yaptıkları durumlar da görülmüyordu. Doğu Hıristiyan dünyasında geniş bir okuyucu kitlesine sahip olup sonraları İber Yarımadası'nda Mozarap apolojistlerce takip edilen çalışmalar da bulunuyordu. IX. asırda Abbâsî topraklarında yaşayan Abdülmesih b. İshâk el-Kindî'nin apolojik eseri bu bağlamda örnek teşkil etmektedir. İslâm kaynaklarında, Abbâsî Halifesi Me'mûn'un yeğeni Abdullah b. İsmail el-Hâşimî'nin Hıristiyan inancına mensup olan Kindî'den İslâm inancını benimsemesini talep etmesine karşılık Kindî'nin bu apolojisi kaleme aldığı nakledilmektedir.¹²² Doğu Hıristiyanlarının yoğun ilgi gösterdiği eserlerden birisi olan Kindî'nin apolojisi 1140'lı yıllarda Toledo şehrinde Latince'ye tercüme edilmiş ve bölge Hıristiyanları tarafından sıklıkla kullanılmıştı.¹²³

Endülüslü'te İslâm'a karşı apolojik metinler Müslümanların bölgede kontrolü sağlayıp merkezi bir yönetim kurmalarını takip eden yıllarda ortaya çıkmaya başladı. Zira yarımada'nın meskûn halkı, 711 yılındaki İslâm fethi öncesinde Müslümanlar ve İslâm dini hakkında bilgi sahibi değillerdi. Bu tarihten itibaren İslâm idaresi altında Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudilerin bölgede ortak bir hayat sürdürmeye başlamaları Hıristiyanlar için yeni bir sürecin başlangıç merhalesini teşkil ediyordu. Bu süre zarfında bölgedeki Hıristiyanlar ilk kez bir arada buldukları Müslümanlara aşina oldular. Zamanla onların dinlerini tanıyarak teolojik anlamda İslâm'a karşı bir savunma refleksi geliştirme ihtiyacı hissettiler. Bu ihtiyacın bir sonucu olarak Kurtubalı bir rahip olan Speraindeo, takriben 820 ile 830 yılları arasında İslâm karşıtı bir risale kaleme aldı.¹²⁴ Aynı yıllarda Urgelli Felix adlı bir Hıristiyanın da *Disputatio Felicis cum Sarraceno* (Felix'in Bir Sarazen'le Tartışması) başlıklı günümüzde kayıp olan bir çalışma hazırladığı bilinmektedir.

¹¹⁹ Harrison 2009, s. 313.

¹²⁰ Koningsveld 1994, s. 210. Busic 2018, s. 6.

¹²¹ Burman 1994, s. 126.

¹²² Ebû Reyhan el-Bîrûnî 1879, s. 187.

¹²³ Burman 1994, s. 96.

¹²⁴ Burman 1994, s. 33.

XI. asırdan itibaren İber Yarımadası'nda bu tarz apolojik eserlerin sayısında da artış gözlemlenmektedir. *Liber de Denudationis sive Ostensionis aut Patefaciens* ve Toledo şehrinde yaşayan Mozarap Kutî'nin (Got kökenli) Endülüslü Müslüman Hazrecî'ye hitaben kaleme alınan hususi bir mektup XI-XII. asra ait apolojik eserlere örnek olarak gösterilebilir.¹²⁵ Buna ek olarak Asturias Kralı III. Alfonso (866-910) devrinde Oviedo şehrine göç eden bir Mozarap tarafından hazırlandığı tahmin edilen *Cronica Profeta* adlı eser de üzerinde durulmaya değerdir. XI. asırda Mozaraplar arasında yaygın olarak bilindiği düşünülen bu çalışmada Vizigotlardan itibaren İber Yarımadası'nın tarihinin yanı sıra Hz. Muhammed'in hayatına ve Müslümanların soyağacına dair bilgilere yer verilmektedir.¹²⁶

Hafs b. Albar el-Kûtî

Endülüs'te bilim hayatında faaliyet gösteren Mozarap âlimlerden birisi de teoloji alanında yürüttüğü bilimsel çalışmalarla öne çıkan Hafs b. Albar el-Kûtî idi. Endülüslü tarihçi İbnü'l Kûtîyye, *Târîhu iftîâhi'l Endelüs* adlı eserinde çağdaşı olan Hafs b. Albar el-Kûtî'nin Got soyundan geldiğini ve Vizigot Kralı Witiza'nın büyük dedelerinden birisinin olduğunu zikretmektedir.¹²⁷ Orosius'un *Historiarum Libri Septem Adversus Paganos* adlı eserini Latince'den Arapça'ya tercüme eden âlim olduğu düşünülen Hafs b. Albar'ın teoloji alanında da birtakım faaliyetleri olduğu bilinmektedir. Zira onun Arapça bir dinî polemik kaleme aldığı ve Müslüman âlim Kurtubî'nin bu polemikten sitayişle bahsettiği ifade edilmektedir.¹²⁸ Kendi çağının İslâmî ilimler sahasında önde gelen bir otoritesi kabul edilen Kurtubî'nin onun eserinden bahsetmesi Mozaraplar'ın eserlerinin Endülüs'teki Müslüman âlimler nezdinde değerli bulunduğunu ortaya koyması bakımından büyük önemi haizdir.

Hafs b. Albar'ın teoloji alanındaki bir diğer bilimsel faaliyeti de Zebur'u Arapça'ya tercüme etmesidir. Zira onun bu teşebbüsü klasik bir tercüme olmanın ötesinde Arap dili ve kültürünün Hafs b. Albar üzerindeki etkileri göstermesi bakımından önemli bir vesikadır. Zira o, tercümenin girişinde besmele ifadesi kullanmasının yanında Kur'an-ı Kerim'de yer alan ayetlerle büyük benzerlik arz eden şu cümlelere yer vermektedir: "*Kâinatın yaratıcısı, tek, her şeye gücü yeten, eşsiz, her şeyi yoktan var eden, bütün canlılara hayat veren Tanrı'nın adıyla... O ne betimlenebilir ne de sınırlandırılabilir.*"¹²⁹

Burada yer alan ifadelerle bakılırsa Arapça'yı iyi derecede bilen Hafs b. Albar'ın Kur'an-ı Kerim ve İslâmî terminolojiye ne kadar aşına olduğu sarıh bir şekilde görülecektir. Onun Yahudi kutsal metni olan Zebur'u Arapça'ya tercüme etmesi sadece Endülüslü Müslümanlar değil Yahudiler için de faydalı sonuçlar doğurdu. Zira Hafs b. Albar'ın Arapça Zebur'u Endülüs'ün önde gelen Yahudi âlimi Moses b. Ezra tarafından *Kitabu'l-Muhadara ve'l-Mudakara* eserinde kullanıldı.¹³⁰ Benzer şekilde Müslüman

¹²⁵ Burman 1994, s. 63.

¹²⁶ Bodelon 1989, s. 63.

¹²⁷ İbnü'l Kûtîyye 2009, s. 50.

¹²⁸ Christys 2002, s. 155.

¹²⁹ Harrison 2009, s. 321.

¹³⁰ Harrison 2009, s. 320.

âlimlerin de X. asırdan itibaren Mozaraplar tarafından kaleme alınan teolojik eserlerden istifade ettikleri görülmektedir.

Sonuç

Endülüs coğrafyası, fethedildiği sekizinci asırdan itibaren Doğu İslâm dünyasındaki (Maşrik) ülkelere giderek buralarda farklı bilim dallarında bilimsel faaliyetler yürüten ve ciddi bir bilgi birikiminin yanında önemli bilimsel eserlerle memleketlerine geri dönen Endülüslü âlimlerin katkılarıyla bilim hayatında büyük bir gelişim gösterdi. Kurtuba'daki Endülüs Emevî sarayındaki Müslüman hükümdarların âlimleri himâye etmesi ve zamanla başka ülkelere âlimlerin ilim tahsil etmek amacıyla bölgeyi ziyaret etmeleri, Endülüs'ün gerek İslâm dünyasında gerekse Avrupa'da önemli bir bilim havzası haline gelmesinde etkili oldu. Benzer şekilde burada yaşayan Mozarap âlimlerin bilimsel faaliyetlerinin de etkisiyle Kurtuba, Toledo ve İsbiliye gibi Endülüs şehirleri Avrupa'nın gözde bilim ve kültür merkezleri arasına girdi.

Mozarap menşeli âlimlerin telif ettikleri eserler Hıristiyanlar arasında Müslümanların ve İslâm bilimlerinin daha yakından tanınmasına zemin hazırladı. Bununla birlikte onların Latince ve Yunanca gibi dillerden Arapça'ya yaptıkları tercüme de Endülüs'teki Müslüman âlimlerin daha önce bilmedikleri eserlerden haberdar olmalarını sağladı. Zira Arapça'ya tercüme edilen bu eserler daha sonraları Müslüman âlimler arasında büyük bir rağbet görmeye başladı.

İslâm hâkimiyeti altındaki Endülüs toprakları, Ortaçağ tarihi boyunca Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki siyasî, sosyal, dinî ve kültürel etkileşimin en yoğun olarak yaşandığı coğrafyalardan birisi olarak göze çarpmaktadır. Endülüs'te bilim hayatında büyük bir canlılığın görüldüğü X. asırda Müslüman ve Hıristiyan âlimlerin arasındaki temaslar bilimsel eserlerin tercümesinden ibaret değildi. Zira bu yıllarda Müslümanların eğitim öğretim faaliyetlerinde Hıristiyanlarla birlikte hareket ettikleri durumlar da görülebiliyordu. Farklı bilim geleneklerine mensup olan Müslüman ve Hıristiyan âlimler arasında bilimsel konularda yapılan işbirliği sadece Ortaçağ'da Endülüs ve Hıristiyan İspanya değil daha geniş çerçevede İslâm ve Batı medeniyetleri arasındaki temasları güçlendirdi. Bilim tarihçileri, İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon sürecinde özellikle de XII-XIII. asırlarda başta Toledo olmak üzere İber Yarımadası'ndaki şehirlerde Arapça'dan Latince'ye ve diğer Batı dillerine yapılan tercüme faaliyetlerinde Mozaraplar'ın taşıyıcı rolüne özellikle atıfta bulunmaktadır.

Biz bu çalışmamızda XII-XIII. asırlarda Toledo Tercümanlar Okulu'nun faaliyetleri kapsamında önemi vurgulanan Mozarap âlimlerin esasında çok daha erken bir devirde Endülüs'teki bilimlerin gelişiminde oynadıkları öncü role dikkat çektik. Toledo Devirde Endülüs'teki bilimlerin gelişiminde oynadıkları öncü role dikkat çektik. Toledo Tercümanlar Okulu'nun faaliyetleri kapsamında İslâm bilimlerinin Avrupa'ya geçişinde "taşıyıcı" rol üstlenen Mozaraplar, çok daha erken bir devir olan X. asırda Endülüs'te âkli ve nakli bilimlerinin gelişmesine doğrudan katkı sağladılar. Mozarap bir âlimin de iştirakiyle Dioscorides'in *De Materia Medica* adlı eserinin Yunanca'dan Arapça'ya tercüme edilmesi Endülüs'teki tıp çalışmalarının gelişim sürecinde önemli bir kilometre taşı olmuş ve müteakip yıllarda çok sayıda Endülüslü tabip bu eserden istifade etmişti. Benzer şekilde Orosius'un *Historiarum Libri Septem Adversus Paganos*'unun

Mozaraplar'ın katkısıyla Latince'den Arapça'ya tercümesi ve Endülüs'ün Müslüman bilim çevrelerinde tanınması başta Ahmed b. Muhammed Râzî olmak üzere Müslüman tarihçiler ve coğrafyacıların çalışmalarında bu eserden istifade etmeleri gibi önemli sonuçlar doğurdu.

Tıp, matematik, astronomi, astroloji, felsefe, coğrafya, tarih, edebiyat ve dinî bilimlerde yaşanan gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda X. asır, Endülüs Emevî Devleti'nin (756-1031) ilmî yönden ikbal çağı olarak kabul edilebilir. Endülüs şehirleri, bu süre zarfında bahsi geçen bilim dallarında aralarında Hıristiyan ve Yahudilerin de bulunduğu çok önemli âlimlere ev sahipliği yaptı. Hıristiyanlar arasında Mozaraplar Endülüs'te İslâm hâkimiyetinin başlangıcından itibaren bilimsel faaliyetler yürütmüş olsalar da ilk kez X. asırda Endülüs bilim hayatında bu kadar aktif bir rol oynadılar. Mozaraplar daha önce Müslümanlar arasında bilinmeyen Latince ya da Yunanca bilimsel eserlerin Arapça'ya tercüme sürecinde yer alarak Endülüs'teki İslâm ilmî birikiminin zenginleşmesine hizmet ettiler. Bununla birlikte öğrendikleri Arapça sayesinde İslâm kaynaklarına erişim imkânına sahip olan Mozaraplar, eserlerinde Hıristiyanlar tarafından bilinmeyen İslâmî konuları ele alarak bu bilgilerin İber Yarımadası'nda yaşayan diğer dindaşları arasında tanınmasına önayak oldular. Zira Ortaçağ'da İber Yarımadası'nda İslâm ve Hz. Muhammed'i ele alan eserlerin önemli kısmının telifinde Mozarap âlimlerin de imzası bulunuyordu.

Mozaraplar, İslâm dini ve Endülüs'te gelişen bilimlerin İspanya'daki dindaşları arasında daha tanınır hale geliş sürecindeki inkâr edilemez katkılarının yanında Müslümanların Hıristiyan inancına dair dinî metinleri daha yakından tanımalarına zemin hazırladılar. Zira X. asırda İncil'in Arapça'ya tercümesi, Endülüs'teki Müslümanlara Hıristiyanlığın kutsal metnine doğrudan ulaşma imkânı sağlıyordu. Sonraki asırda İbn Hazm'ın Hıristiyanlık inancı ve İncil hakkında tafsilatlı bilgilere yer verdiği *el-Fasl fi'l-mîle ve'l-ehvâ ve'n-nihal* adlı eseri ve buna benzer eserlerin Müslüman âlimler tarafından daha yoğun bir şekilde telif edilmesi büyük önemi haizdir.

Mozaraplar'ın X. asırdaki bilimsel faaliyetlerinin etkileri daha sonraki asırlarda da görülmeye devam etti. Nitekim XII. asırda İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon sürecinde Arapça bilimsel eserlerin Latince'ye tercüme sürecinin ana merkezi olan Toledo şehrinde faaliyetlerini sürdüren Toledo Tercümanlar Okulu'nun en üretken tercümanlarından İtalyan Cremonalı Gerard, Mozarap etkisi bulunan Kurtuba Takvimi'ni Latince'ye tercüme etti.¹³¹ Bununla birlikte Ortaçağ'da Mozaraplar'ın İslâm bilimlerinin Hıristiyan Latin dünyasında tanınması için gösterdikleri gayret dikkat çekicidir. XII. asırda İber Yarımadası'nda yoğun bilimsel faaliyetlerde bulunan Cremonalı Gerard'ın, bilimsel eserleri Arapça'dan Latince'ye tercüme ederken Galippus (Galib) adlı Mozarap âlimden yardım aldığı bilinmektedir.¹³²

Müslümanların bölgeyi fethini takip eden asırlarda Haç ve Hilal arasında siyâsî ve askeri mücadelelerin yaşandığı İber Yarımadası, aynı zamanda Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki yoğun medenî ilişkilere ev sahipliği yaptı. Bu ilişkilerin en verimli sonuçlar doğurduğu alanlardan birisi de ilmî hayattı. Farklı bilim dallarından

¹³¹ Samsó 2020, s. 684. Marenbon ve Dronke 2001, s. 41. Rueda 2008, s. 59.

¹³² Burnett 2011, s. 13. Livingston, 2018, s. 147. Campbell 1926, s. 144.

Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi âlimlerin gayretleriyle X. asır Endülüs ilmî hayatında görülen canlanmada Mozaraplar özel bir yere sahipti. Zira bu devirde Mozaraplar, Endülüs'te bilimlerin gelişim sürecindeki faaliyetlerinin yanında Arapça'dan Batı dillerine tercümelerin yapıldığı XII-XIII. asırlardaki tercümeler çağında İngiltere, İtalya ve Fransa gibi ülkelerden İber Yarımadası'na gelen âlimlerle kurdukları temaslar sayesinde İber Yarımadası'nın ötesindeki Hıristiyanların bu bilimleri daha yakından tanıma sürecini hızlandırdılar. Bu perspektiften bakıldığında Mozaraplar, X. asırda İslâm bilimlerinin gelişim sürecinde “aktif katılımcı”; XII. asırdan itibaren ise Arapça'dan Batı dillerine yapılan tercüme faaliyetlerine iştirak ederek İslâm bilimlerinin Avrupa'daki resepsiyon sürecinde “taşıyıcı” olarak hizmet ettiler. Bu yönüyle Arapça konuşan ve yazan bu Hıristiyanlar, sadece Endülüs ile Hıristiyan İspanya arasında bilimsel ve kültürel elçilik yapmakla kalmayıp Batı İslâm dünyasındaki en önemli bilim havzası olan Endülüs'te gelişen tıp, astronomi, felsefe, matematik, tarih ve coğrafya gibi alanlardaki ilmî birikimin Avrupalı bilim çevrelerinde tanınması ve akabinde Hıristiyan âlimlerin bu birikimden istifade ederek ilgili alanlarda bilimsel eserler telif etme sürecine önayak oldular. Böylece Mozaraplar, Avrupa'nın farklı bölgelerinden entelektüellerin İslâm bilimlerinden mülhem olan bilgiden de istifade ederek köklü bir bilim geleneğini inşa etme sürecine doğrudan katkı sağlamış oldular.

KAYNAKLAR

- Adıgüzel 2020 Cumhur Ersin Adıgüzel, “Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu Arasındaki Diplomatik Münasebetler ve Bunun Endülüs’te İlmî Hayat ve Sanat Üzerindeki Etkileri”, *İSTEM*, no: 35, s.1-15.
- Almansa 2009 Manuel Almansa, Acien Almansa, “Consideraciones Sobre los Mozarabes de al-Andalus”, *Studia Historica*, c. XXVII, s.23-36.
- Alvaro 1852 Alvaro de Córdoba, *Indiculus Luminosus*, (ed. Jacques Paul Migne), c. 121, Patrologia Latina, Paris.
- Aznar 2014 Bermudez Aznar, “Juridical and Political Coexistence and Economic Production”, *Cultural Symbiosis in al-Andalus*, (ed. Sanaa Osseiran), Unesco, Beyrut, s.211-222.
- Bîrûnî 1879 Ebû Reyhan Bîrûnî, *el-Âsâru’l-Bâkiye*, (çev. C. Edward Sachau), The Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, Londra.
- Bodelon 1989 Serafin Bodelon, *Literatura Latina de la Edad Media en España*, Akal, Madrid.
- Burman 1994 Thomas E. Burman, *The Religious Polemic and the Intellectual History of Mozarabs, 1050-1200*, Brill, Leiden, New York, Köln.
- Burnett 2011 Charles Burnett, “Communities of Learning in Twelfth-Century Toledo”, *Communities of Learning: Networks and the Shaping Intellectual Identity Europe, 1100-1500*, (ed. Constant J. Mews, John N. Crossley), Brespol, Turnhout, s.9-18.
- Busic 2018 Jason, Busic, “Religious Identity, Language, and Exegines: The Mozarabs and an Arabic Gospels”, *La Coronica*, c. 46-2, s.5-31.
- Campbell 1926 Donald Campbell, *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages*, c. I, Kegan Paul, Trench, Trubner, Londra.
- Catlos 2014 Brian A. Catlos, *The Muslims of Medieval Latin Christendom, c. 1050-1614*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Chalmeta 1986 Pedro Chalmeta, “Kûmis”, *The Encyclopaedia of Islam*, c. V, Leiden, s.376-377.
- Chalmeta 1993 Pedro Chalmeta, “Mozarab”, *The Encyclopaedia of Islam*, c. VII, New York, Leiden, 1993, s.247.
- Christys 2002 Ann Christys, *Christians in al-Andalus:711-1000*, Routledge, New York.
- Christys 2018 Ann Christys, “The Quran as History for Muslims and Christians in al-Andalus”, *Journal of Transcultural Medieval Studies*, c. VI, s.55-73.
- Dioscorides 2000 Pedianus Dioscorides, *De Materia Medica*, IBIDIS Press, Johannesburg.

Arapça Konuşan Hıristiyanlar: Mozaraplar'ın Endülüüs Bilim Hayatına Katkıları

- Dunlop 1954 Douglas Morton Dunlop, "Hafs b. Albar: The Last of the Goths?", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, no: 3/4, s.137-151.
- Eulogius 1973 Eulogius de Córdoba, *Memoriare Sanctorum*, Corpus Scriptorum Mozarabicorum, (ed. Ioannes Gil), c. II, Madrid.
- Frassetto 2010 Michael Frassetto, "John of St. Arnoul", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, c. II, (ed. David Tomas, Alex Mallet), Brill, Leiden, Boston, s.476-479.
- Freely 2011 John Freely, *Light from the East: How the Science of Medieval Islam Helped to Shape the Western World*, B. Taurus, New York.
- Gomez 1992 Margarita Lopez Gomez, "The Mozarabs: Worthy Bearers of Islamic Culture", *The Legacy of Muslim Spain*, (ed. Selma Hadra Ceyyusi), Brill, Leiden, s.171-176.
- Guzman 2004 Roberto Marin Guzman, "Unity and Variety in Medieval Muslim Society: Ethnic Diversity and Social Classes in Muslim Spain", *Cultural Symbiosis in al-Andalus*, (ed. Sanaa Osseiran), Beirut, s.91-108.
- Harrison 2009 Alwyn Richard Harrison, *Andalusi Christianity: The Survival of Indigenous Christian Communities*, University of Exeter, Doktora Tezi, Exeter.
- Hitchcock 2008, Richard Hitchcock, *Mozarabs in Medieval and Early Modern Spain: Identities and Influences*, Ashgate, Hampshire.
- Hopley 2016 Russell Hopley, "The Translation of Nature: Al-Sharif al-Idrisi on the Plant Life of the Western Mediterranean", *Translating the Middle Ages*, (ed. Karen L. Fresco, Charles D. Wright), Routledge, New York, s.21-34.
- İbn Cülcül 1985 İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-etubbâ ve'l-hükemâ*, Müessesetü'l-Risale, Tahkik: Fuad Seyyid, Beyrut.
- İbn Ebû Usaybia 1965 İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ fî Tabakâti'l-etubbâ*, Tahkik: Nizar Rıza, Darü'l-Mektebetü'l-Hayyat, Beyrut.
- İbn Haldûn 2001 İbn Haldûn, *Kitâbü'l İber Divanü'l-Mubteda' ve'l-Haber fi Eyyâmü'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve aman 'Asarahum min davi Sultanu'l-Ekber*, c. II, tahkik: Halil Şüheda, Süheyl Zekker), Darü'l-Fikr, Beyrut.
- İbnü'l Kûtiyye 2009 İbnü'l Kûtiyye, *Târîhu iftîtâhi'l-Endelüs*, (çev. David James), Routledge, New York.
- İbnü'n Nedîm 1970 İbnü'n Nedîm, *el-Fihrist*, (çev. Bayard Dodge), Columbia University Press, New York, Londra.
- Jirola 2006 Jorge Jirola, "Müsta'rib", *TDVİA*, c. XXXII, s.123-124.
- Karlığa 1999 Bekir Karlığa, "İbn Cülcül", *TDVİA*, c. XIX, s.403-404.
- Kassis 1999 Hanna Kassis, "A Glimpse of Openness in Medieval Society: Al-Hakam II of Cordoba and His non-Muslim Collaborators",

- The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways*, (ed. Balazs Nagy, Marcell Sebok), Central European University Press, Budapeşte, s.162-166.
- Koningsveld 1994 Pieter Sjoerd Van Koningsveld, “Christian Arabic Literature from Medieval Spain: An Attempt at Periodization”, *Christian Arabic Apologetics during the Abbasid Period (750-1258)*, (ed. Samir Khalil Samir, Jorgen S. Nielsen), Brill, Leiden, Köln, New York, s.203-224.
- Kozodoy 2012 Maud Kozodoy, “The Jewish Physician in Medieval Iberia”, *The Jew in Medieval Iberia* (ed. Jonathan Ray), Academic Studies Press, Boston, s.102-137.
- König 2015 Daniel G. König, *Arabic-Islamic Views of the Latin West*, Oxford University Press, Oxford.
- Küçüksipahioğlu 2009 Birsal Küçüksipahioğlu, “Bizans’a Elçi Olarak Gelen Cremona Piskoposu Liutprant’ın İstanbul İzlenimlerine Bir Bakış”, *Osmanlı Araştırmaları*, c. XXXIV, İstanbul, s.159-173.
- el-Kütübî 1973 Muhammed b. Şakir el-Kütübî, *Fevâtü’l Vefayât ve’z-zeyl aleyhâ*, c. II, Tahkik: İhsan Abbas, Darü’l-Sadr, Beyrut.
- Lindberg 1978 David C. Lindberg, “The Transmission of Greek and Arabic Learning to the West”, *Science in the Middle Ages*, (ed. David C. Lindberg), The University of Chicago Press, Chicago, s.52-90.
- Liutprand 1930 Liutprand of Cremona, *Antapodosis*, (çev. G. G. Coulton, Eileen Power, The Works of Liutprand of Cremona), Londra.
- Livingston 2018 John V. Livingston, *The Rise of Science in Islam and the West: from Shared Heritage to Parting of the Ways, 8th to 19th Centuries*, Routledge, New York.
- Luckhardt 2018 Courtney Luckhardt, “Diplomacy between Emperors and Caliphs in the Tenth Century”, *Medieval Worlds*, c. VIII, s.86-108.
- Makkarî 2002 Ahmed b. Muammed, *Nefhu’t-Tib min Ğusni’l-Endelüsi’r-Ratîb*, (çev. Pascual de Gayangos), c. II, Routledge, Londra.
- Marenbon Dronke 2001 John Marenbon, Peter Dronke, *Poetry and Philosophy in the Middle Ages: A Festschrift for Peter Dronke*, Brill, Leiden.
- Marinas 2012 Ivan Perez Marinas, “Los Mozarabes de Cordoba del siglo IX: Sociedad, Cultura y Pensamiento”, *Estudios Medievales Hispánicos*, c. I, s.177-220.
- Marinas 2015 Ivan Perez Marinas, “La Pervivencia de la Ciencia Preislamica en al-Andalus: Una Vision de Conjunto”, *Estudios Medievales Hispánicos*, c. IV, s.39-56.
- Molina 1984 Luis Molina, “Orosio y los Geografos Hispanomusulmanes”, *Al-Qantara*, c. V, s.63-92.
- Nash 2016 Penelope Nash, “The Ottonian Turn Their Gaze West to the Court of al-Andalus”, *JAEMA*, c. XII, s.53-68.

Arapça Konuşan Hıristiyanlar: Mozaraplar'ın Endülüs Bilim Hayatına Katkıları

- Ordericus Vitalis 1853 Ordericus Vitalis, *Historiae Ecclesiasticae*, c. IV, Londra.
- Özdemir 1993 Mehmet Özdemir, “Müvellidûn’un Endülüs Emevîleri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXIV, s.178-203.
- Özdemir 2007 Mehmet Özdemir, “Ahmed b. Muhammed Râzî”, *TDVİA*, c. XXXIV, İstanbul, s.478-479.
- Padover 1923 Saul K. Padover, “Muslim Libraries”, *The Medieval Library*, (ed. James Westfall Thompson), Hafner Publishing Company, New York, s.347-368.
- Palencia 1930 Angel Gonzalez Palencia, *Los Mozarabes de Toledo en los Siglos XII y XIII*, Instituto de Valencia de Don Juan, Madrid.
- Palencia 2021 Angel Gonzalez Palencia, “Endülüs’te Mozarap, Yahudi ve Aljamiado Yazını”, (çev. Uğur Boran), *Şarkiyat Mecmuası*, no XXXVIII, s.207-217.
- Paulus Orosius 1981 Paulus Oroius, *Historiarum Libri Septem Adversus Paganos*, (çev. Roy J. Deferrari), The Catholic University of America Press, Washington.
- Penelas 2001 Mayte Penelas, “A Possible Author of the Arabic Translation of Orosius’ *Historiae*”, *Al-Masaq*, c. XIII, s.113-135.
- Pinto 2021 Sandra M. G. Pinto, “Islamic Legacy in Medieval Iberian Societies: Buildings Rules”, *Artistic and Cultural Dialogues in the Late Medieval Mediterranean*, (ed. Maria Marcos Cobaleda), Palgrave Macmillan, Cham, s.163-188.
- Recemundus 1983 Recemundus, (Rabi b. Zeyd), *Takvimû-l-Kurtuba (Kitâbü’l-Envâ)*, (Tahkik: Reinhart Dozy), Brill, Leiden.
- Rivaya 2010 Yasmine Beale Rivaya, “The History and Evolution of the Term ‘Mozarab’”, *Imago Temporis: Medium Aevum*, c. IV, s.51-71.
- Rodrigo Jimenez 1989 Rodrigo Jimenez de Rada, *Historia de Rebus Hispaniae*, Alianza Editorial, Madrid.
- Rueda 2008 Jose Manuel Fradejas Rueda, “Shadhaniqat al-Balansiyya or Shadhaniqat al-Bahriyya: On the Arabic Text and the Latin Translations of the Calendar of Cordoba”, *Science Translated: Latin and Vernacular Translations of the Scientific Treatises in Medieval Europe*, (ed. Michele Goyens, Pieter de Leamans, An Smets), Leuven University Press, Leuven, s.59-72.
- Sahner 2013 Christian C., “From Augustine to Islam: Translation and History in the Arabic Orosius”, *Speculum*, no: 88-4, s.905-931.
- Sâid el-Endelüsî 2014 Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü’l-Ümem*, (çev. Ramazan Şeşen), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- Sala ve Delgado 2010 Juan Pedro Monferrer Sala, Jose Martinez Delgado, Ibn Albar al-Quti”, *Christian-Muslim Relations*, c. II, (ed. David Thomas, Alex Mallett), Brill, Leiden, s.281-284.

- Sala ve Delgado 2022 Juan Pedro Monferrer Sala, Jose Martinez Delgado, "Christians and Jews in Islamic Granada: Presence, Influence, Power", *A Companion to Islamic Granada*, (ed. Barbara Boloix-Gallardo), Brill, Leiden, Boston, s.211-230.
- Samsò 2020 Julio Samsó, *On Both Sides of the Strait of Gibraltar: Studies in the History of Medieval Astronomy in the Iberian Peninsula and the Maghrib*, Brill, Leiden, Boston.
- Sarton 1952 George Sarton, *Introduction to the History of Science*, c. II, The Williams & Wilkins Company, Baltimore.
- Simonet 1897-1903 Francisco Javier Simonet, *Historia de los Mozarabes de España*, Real Academia de Historia, Madrid.
- Taha 2008 Abdulvahid Tanoon Taha, "Religious Tolerance and Respect for the Rights of Minorities in al-Andalus", 38. *ICANAS/ Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi: Bildiriler*, c. I, Ankara, s.617-624.
- Thompson 1929 James Westfall Thompson, "The Introduction of Arabic Science into the Lorriane in the Tenth Century", *ISIS*, c. XII, s.167-191.
- Tieszen 2013 Charles Tieszen, *Christian Identity amid Islam in Medieval Spain*, Leiden.
- Varol 2009 M. Bahaüddin Varol, "Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar", *İSTEM*, sayı XIV, s.61-77.

SUMMARY

The Iberian Peninsula has great importance in the history of Islamic-Western relations due to the fact that it is the geography where Islam and Christianity, in other words, the Crescent and Cross, met for the first time in Europe. After the conquest of Andalusia by Muslims in the eighth century, a process began in which Christians and Jews in the region lived under Islamic rule for the first time. Andalusian society, which has a multi-religious and multi-cultural structure, has become one of the best examples of the culture of living together in the history of humanity, by living in tolerance and harmony with Muslims, Christians and Jews. Christians and Jews lived in Andalusia under Islamic rule with the guarantee of basic rights and liberties under the status of dhimmi.

Christians, one of the most important elements of Andalusian society, were the oldest people in the region. In this new society consisting of three major religions and many nations, Christians lived together with Muslims for centuries and were in constant contact with them in daily life. Christians began to learn the language, lifestyle, customs and traditions of Muslims, with whom they developed human affairs. The social, cultural, religious and economic contacts between Muslims and Christians living in Andalusia had very important results, such as learning Arabic and adopting Islamic culture. Among the Christians, who constitute an important part of Andalusian society, a new Christian group,

Mozarabs, emerged over time as a result of contact with Muslims in daily life, with different characteristics from their co-religionists in term of their lifestyles. The Mozarabs, who maintained the Christian faith, attracted attention as a different community from other Christians in the Iberian Peninsula thanks to their social, cultural and linguistic characteristics.

The word “Mozarab” which emerged as a historical phenomenon as a result of intercultural contacts in the Iberian Peninsula, where Muslims-Christian relations were most intense in the Middle Ages, is a technical term that refers to Christians living in Andalusia and influenced by Arabic language and Islamic culture. The process by which the Mozarabs were deeply influenced by Arabic and Islamic culture dates back to the period when Islamic domination began in Andalusia. In the ninth century, when the Mozarabs were fascinated by the Arabic language and Islamic traditions, some traditionalist Christians harshly criticized their co-religionists who adopted the lifestyle of Muslims in many ways. For example, in his work *Indiculus Luminosus*, the theologian Alvaro de Córdoba, who was firmly committed to Christian beliefs and traditions, not only criticizes his co-religionists who speak Arabic and admire Islamic literature, but also vividly depicts how they had forgotten the Christian tradition.

Scholars who were active in different branches of science such as astronomy, medicine, philosophy and theology grew up among the Mozarabs who lived under the Islamic rule in Andalusia. These scholars came into contact with Muslims in Andalusian scientific life and gained knowledge about the Islamic scientific tradition over time.

The Mozarabs, in other words, “Arabized Christians”, accepted Arabic as the language of science from the tenth century, and showed great interest in Arabic scientific works, which is a new source of knowledge among Christians. Some of these scholars, who were active in the cities of Andalusia, especially Cordoba, capital of the Umayyads, were protected by Muslim administrators. Recemundus (Rabi Ibn Zayd), who was patronized at the court in Cordoba, was a prototype Mozarab scholar who carried out scientific studies in the fields of science. In this period, the works prepared in the field of astronomy with the contribution of the Mozarabs in Cordoba were influential in the development of astronomy in Andalusia. Similarly, the scientific cooperation of Mozarabs with Muslim and Jewish scholars in the field of medicine contributed to the enrichment of the medical literature in Andalusia. The tenth century was a period in which new and original works were produced in the field of theology in which the Mozarabs carried out intense scientific activities. In the same years, the studies in the field of history brought significant innovations to the classical Islamic historiography in Andalusia.

In the tenth century, most of Mozarab scholars benefited from Arabic scientific works and quoted directly from these works in their own works. These Mozarab scholars, who lived in the tenth century, contributed to the enrichment of the scientific literature in Andalusia by translating previously unknown works among Muslims into Arabic, in addition to their studied based on Arabic sources in the revelant fields of science.

The absence of an academic book or article in Turkey on the Mozarabs, who play a key role in Muslim-Christian relations in the Iberian Peninsula, is a major shortcoming in this regard. This study, which was prepared based on the Latin, Castilian and Arabic

sources of the Middle Ages, aims to fill an important gap in the history of Islamic science, as it is not only being the first Turkish article about the Mozarabs, but also reveals their contribution to scientific life in Andalusia. There is a widespread view that the Mozarabs played an active role in the translation activities from Arabic to Latin and other Western languages in the Iberian Peninsula, especially in the twelfth and thirteenth centuries, and in the process of transmission of Islamic sciences to Europe. In this study, in addition to the widespread opinion emphasizing the “bearer” role of Mozarabs between Islamic and Western civilizations in the aforementioned centuries, this study includes the transmission of Islamic science to Europe as well as sciences such as medicine, astronomy, theology, history and geography in Andalusia in the tenth century.